МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Львівський національний університет імені Івана Франка

Філологічний факультет

Кафедра української літератури імені Михайла Возняка

ПЕДАГОГІЧНА АКСІОСФЕРА ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША (ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ, ПРОСВІТНИЦЬКА І ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ, НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ)

Магістерська робота

студентки ІІ курсу магістратури

групи ФЛОм-21с

напряму «014. Середня освіта»

(Українська мова і література)

Микитчак Мар'яни Русланівни

Науковий керівник

доц. Володимир Микитюк

Львів – 2023

Зміст

ВСТУП 3

РОЗДІЛ І. Еволюція та сутність педагогічних поглядів Пантелеймона Куліша 11

1.1. П. Куліш і українська мова 11

1.2. Роль Куліша у розвитку української літератури 18

1.3. «Викохування дітей» та інші педагогічні тексти 25

1.4. Педагогічна концепція Пантелеймона Куліша 38

1.5. «Граматка» Куліша як епоха освітнього відродження в Україні 43

ВИСНОВКИ ДО 1 РОЗДІЛУ 51

РОЗДІЛ ІІ. Видавнича і просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша 54

2.1. Участь у видавничих і національно-просвітницьких проектах (видання ПРАВДИ) 54

2.2. Культурологічна парадигма Куліша 61

2.3. Національна ідея і Пантелеймон Куліш 68

2.4. Духовні ідеали/цінності мислителя 75

ВИСНОВКИ 81

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 83

ВСТУП

Протягом багатьох століть українська література була духовним надбанням нашого народу, яка передавалась з покоління в покоління. Вона є одним із ключових аспектів української культури та відображає багатовікову літературну традицію. Українська література надає можливість зануритися в світ творчості видатних письменників, поетів та драматургів, відчути їхню майстерність, емоції та глибину мислення. Вона відображає різноманіття життя, народну мудрість, історію, духовність та філософію української нації.

Українська література має здатність надихати, рухати до думок, поглиблювати розуміння світу, стимулювати пошук істини, краси та гармонії.

XIX століття – це період, коли на літературну ниву виходять чи не найважливіші культурні діячі, чий вклад в розвиток української культури загалом є надзвичайно цінним та багатим.

Наукове зацікавлення всебічною діяльністю українських діячів пожвавилось в контексті переосмислення та вивчення української літератури. Саме тому однією з найактуальніших тем наукових досліджень є безпосередньо постать Пантелеймона Олександровича Куліша – видатного українського письменника, мовознавця, перекладача. Його національні ідеї, просвітницька діяльність мають особливе значення для українського народу, для розвитку його духовності та національного самоутвердження. Тому чимало науковців намагались дослідити педагогічну діяльність Пантелеймона Куліша, його наукові доробки та внесок в історію українського народу.

Початковим етапом є дослідження творчої спадщини та біографічних відомостей Куліша. Одними із перших дослідників, хто звернувся до цієї постаті, був Василь Щурат, який у 1898 році опублікував невеличку працю «До історії останнього побуту П. Куліша у Львові.»[1]. Не менш важливим

[1]Щурат В. Г. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. Львів, 1898. 37 с.

дослідником був і український педагог, лексикограф – Борис Грінченко, який написав у 1899 році нарис «П. А. Кулиш: биографический очерк».[2]

Для того, аби увіковічнити пам'ять про Пантелеймона Куліша, такі видатні дослідники, як М. Чернявський, М. Коцюбинський та Б. Грінченко видають альманах «Дубове листя».[3]

Другий етап було присвячено дослідженню педагогічно-просвітницької спадщини Куліша та підходам до її вивчення. Тоді вперше з'явився термін та окремий напрям вивчення життя та творчості Пантелеймона Куліша – кулішезнавство. Дослідником цього періоду був Дмитро Дорошенко – український публіцист, діяч, дипломат, історик, публіцист, літературознавець, який у праці «Пантелеймон Куліш»[4] виклав основні віхи життєвого шляху письменника та зробив огляд найважливіших творів Куліша.

Варто відзначити Євгена Кирилюка, літературознавця, який видав цілісний бібліографічний покажчик творів Куліша, складених у хронологічній послідовності. У своїй праці «Бібліографія праць П.О. Куліша та писань про нього»[5] автор не лише подав бібліографію Кулішевих творів, але й оцінив творчість письменника та підкреслив його особливу роль в розвитку української літератури.

Сергій Єфремов, автор праці «Історія українського письменства»[6] проаналізував літературні процеси в Україні від найдавніших часів до 20-х рр. XX ст., а також відмітив високу роль Куліша у розвитку української творчості.

Життєвий та творчий шлях Пантелеймона Куліша стали об'єктом для дисертацій декількох дослідників. Так, варто відзначити працю українського прозаїка О. Маковея «Панько Олелькович Куліш: огляд його діяльності»[7] в

---

[2]Грінченко Б.Д. П. А. Кулиш. Биографический очерк. Чернігів, 1899. 100 с.
[3] Чернявський М. Ф., Коцюбинський М. М., Грінченко Б. Д. Дубове листя: альм. на згадку про П. О. Київ: друкарня Петра Барського,1903, 278 с.
[4] Дорошенко Д. І. Пантелеймон Куліш. Київ-Ляйпціг, 1920,207 с.
[5] Кирилюк Є. П. Бібліографія праць П.О. Куліша та писань про нього. 2-ге вид. Київ : Всеукр. акад. наук, 1929. 120 с.
[6] Єфремов С. О. Історія українського письменства Київ,1995. 686 с.
[7] Маковей О. П. Панько Олелькович Куліш: огляд його діяльності. Львів, 1900.169 с.

якій автор зробив періодизацію творчості Куліша. Займалась вивченням Куліша і дослідниця Оксана Кравченко. У дисертації «Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819-1897»[8] автор зосередилась на висвітленні постаті Куліша як просвітника, громадського діяча, а також звернулась до питань виховання та навчання дітей у творах письменника.

Ще однією важливою працею Оксани Кравченко була монографія «Життя, віддане Просвітництву (Праця і творча діяльність Пантелеймона Куліша»[9]. Тут Пантелеймона Куліша висвітлено як багатогранну постать, досліджено основні віхи біографії та літературні надбання. Авторка розподілила життя Куліша на 5 періодів: 1819-1847 рр. – початки діяльності, 1847-1855 рр. – час арешту та перебування в засланні, 1856-1864 рр. – Куліш як педагог та активний громадський діяч, 1865-1882 рр. – переосмислення світогляду, вплив Галичини, останній період – 1883-1897 - перекладацька діяльність та смерть.

Звертався до цієї видатної постаті і Михайло Грушевський – український історик, громадський діяч. У статті «В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості»[10] проаналізовано наукові надбання Куліша.

Третій етап досліджень про Пантелеймона характеризується вивченням педагогічної та просвітницької діяльності. Тут відомі такі дослідники, як Тютюнник О. «Особливості розуміння освітньо-педагогічних інтерпретацій у

[8] Кравченко О. О. Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819–1897: дис… канд. пед. наук:Умань, 2009. 223 с.

[9]Кравченко О. О. Життя, віддане Просвітництву (Праця і творча діяльність Пантелеймона Куліша) Умань,2012. 340 с.

[10]Грушевський М. С. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості //Село 1927.С. 9–38.

творчому доробку П. Куліша»[11], Вовкун С. В. «Внесок Куліша у діяльність Кирило-Мефодіївського товариства».[12]

Про етапи педагогічної роботи митця пише вже згадана Оксана Кравченко у статті «Педагогічна робота Пантелеймона Куліша».[13]

Про Пантелеймона Куліша як викладача та педагога пише Міхно Олександр, автор статті «Педагогічна та просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша.»[14]. Викладання в Луцькому, Києво-Печерському та Києву-Подільському повітових училищах відіграло неабияку роль в житті письменника, тому цей етап життя Куліша заслуговує на особливу увагу. У статті автор також акцентував увагу на «кулішівці», «Граматці» та перекладі Біблії.

Аналіз публікацій, присвячених педагогічній та просвітницькій діяльності було здійснено у статті Наталії Кузьменко «Просвітницько-педагогічна діяльність П. Куліша в історико-педагогічних студіях сучасних науковців»[15]. На педагогічну тематику писали також Гончарук О.[16], Шевченко С.[17].

Взаємини між літературознавцями завжди були актуальними для дослідження, особливий інтерес викликає XIX століття – непростий період діяльності культурних діячів. Іван Теплий у статті «Пантелеймон Куліш в оцінці Івана Франка»[18] зробив огляд відносин між поетами. Куліш мав тісні

---

[11] Тютюнник О. М. Розуміння особливостей українського виховання у творчій спадщині П. Куліша // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. 2017. - Вип. 148. - С. 169-171.

[12] Вовкун С. В. Внесок П.О. Куліша у діяльність Кирило-Мефодіївського товариства// Культура і сучасність., 2014. - № 1. - С. 167-171

[13]Кравченко О. О. Педагогічна робота Пантелеймона Куліша. Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки 129. 2008.С. 45-51.

[14] Міхно О.П. Педагогічна і просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша. Українська мова і література в школі. 2009. № 4. С. 59-60

[15]Кузьменко Н. М. Просвітницько-педагогічна діяльність П. Куліша в історико-педагогічних студіях сучасних науковців. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогіка 2. 2017. С. 45-48.

[16]Гончарук О. М. Педагогічні погляди Пантелеймона Куліша на формування морально здорової молоді.// Пантелеймон Куліш–громадянин, науковець, перекладач : : Зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. конф. Київ,2019.С.159-160.

[18]Теплий І. М. Пантелеймон Куліш в оцінці Івана Франка. Українське літературознавство. 2017. №82. С.98-107

відносини з письменниками Галичини, про це пише Райківський І. у статті «Взаємини П. Куліша з галичанами в 1870-х рр».[19]

Куліш заявив про себе і як досвідчений перекладач. Зокрема його перу належить переклад Біблії та творів відомих світових письменників. Куліша як перекладача висвітлив Куриченко Олександр, який намагався представити Куліша як різнобічну особистість, це він і зробив у статті «О. Куліш – перекладач творів світового письменства».[20]

Досліджували зв'язки Куліша з іншими культурними діячами такі дослідники, як Наталя Побірченко[21], яка писала про відносини Куліша та Максимовича – українського енциклопедиста та фольклориста, Милько Володимир[22], який сфокусував увагу на Михайлу Юзефовичу та Кулішу. Оксана Кравченко[23] взялась за висвітлення взаємин Куліша з Костомаровим – співзасновником Кирило-Мефодіївського братства, активним учасником якого був і Куліш.

Історія становлення сучасної української мови також пов'язана з ім'ям Куліша.. В XIX столітті мова відігравала неабияку роль в національно-культурному житті українців. І Куліш був активним борцем за розвиток рідної української мови. Саме він створив новий правопис, названий на його честь – «кулішівка». Зокрема про українську мову та роль Куліша пише Райська

[19]Райківський І.Я.Взаємини П.Куліша з галичанами в 1870-х рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. Тернопіль, 2015.№ 1. С. 44–50

[20]Кучеренко О. П. О. Куліш - перекладач творів світового письменства // Волинь філологічна: текст і контекст 2008. № 6. С. 498-508.

[21]Побірченко Н. С. Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш: до історії взаємин. Історико-педагогічний альманах . 2005. №1 С. 76-93.

[22]Милько В. І. Пантелеймон Куліш та Михайло Юзефович: міжособистісні відносини в контексті розвитку освіти // Історіографічні дослідження в Україні .2019. № 30. С. 36-58.

[23] 22. Кравченко О. Пантелеймон Куліш та Микола Костомаров : до історії взаємин Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук.
Праць. Київ, 2006. – Вип. 17. – С. 253–260.

Любов у статті «Кулішівка в історії становлення української графіки й орфографії.» [24], а також такі дослідники як Кравченко О.[25], Красавіна В.[26]

На окрему творчість письменника мала вплив концепція Сходу. Стаття Вікторії Дмитренко «Рецепція Сходу у творчості Пантелеймона Куліша.»[27] присвячена дослідженню творів східної тематики, та релігійному світогляду.

З нагоди 200-ліття від дня народження Куліша була проведена науково-практична конференція, на якій обговорювався вплив Куліша на розвиток української мови та літератури, його життєвий та творчий шлях. Результатом цього стало опублікування збірника матеріалів під назвою «Велет українського слова (200-ліття Пантелеймона Куліша).[28] Важливими та актуальними в контексті нашої теми є статті Євтуха Миколи «Освітньо-педагогічна діяльність Пантелеймона Куліша,[29] Оксани Пономаренко «Просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша на перехресті історичних пошуків».[30]

Досліджено вплив Куліша на розвиток філософської думки в Україні в статтях Бойченко Михайла «Пантелеймон Куліш як творець національної ідеї України»[31] та Корж Ганни «Філософська педагогіка Пантелеймона Куліша: досвід дидактичної адаптації».[32]

Євген Нахлік, український літературознавець, доктор філологічних наук присвятив Пантелеймону Кулішу працю «Пантелеймон Куліш: Особистість,

---

[24]Райська. Л.Г Кулішівка в історії становлення української графіки й орфографії // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.2009. № 66.С. 46-49.

[25]Кравченко, О. О. Пантелеймон Куліш у змаганнях за українську мову та її правопис (друга половина XIX ст.). Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2007. С. 213-216.

[26]Красавіна, В.,Зіневич Л. Мовні візії П. Куліша.//Література і культура Полісся. 2020. №14. С. 207-218.

[27]Дмитренко В. Рецепція Сходу у творчості Пантелеймона Куліша.Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. 2020. № 14. С. 191–197.

[28] **Велет** українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша): збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 18 жовтня 2019 р., м. Київ/ за заг. ред. Дічек Н.П.— Київ: Педагогічна думка, 2019.— 134 с

[29]Євтух М. Б. Освітньо-педагогічна діяльність Пантелеймона Куліша.// Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша):зб. Матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 18жовтня 2019.С. 18-23.

[30] Пономаренко О. В. Просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша на перехресті історичних пошуків // Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша):зб. Матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 18жовтня 2019.С 27-30

[31] Бойченко М. І. «Пантелеймон Куліш як творець національної ідеї України // Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша):зб. Матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 18жовтня 2019.С 34-37

[32] Корж Г. В. « Філософська педагогіка Пантелеймона куліша: досвід дидактичної адаптації»// Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша):зб. Матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 18жовтня 2019.С. 48-54

письменник, мислитель.»[33] видану в двох томах. Перший акцентує увагу на його життєвому шляху, його взаємовідносинах з іншими культурними діячами, а також відзначається його роль в українському національному відродженні. Другий том присвячено висвітленню його творчого шляху, досліджено його світогляд, визначено внесок у розвиток української драматургії, літературознавства, педагогіки, мови.

Таким чином, наукові дослідження свідчать про те, що життя і творчість Пантелеймона Куліша були об'єктом багатьох наукових зацікавлень і дискусій протягом останніх десятиліть. Зокрема, дослідники намагались проаналізувати його літературну спадщину, дослідити вплив його творчості на розвиток української літератури та культури, а також висвітлити його позицію щодо національно-культурних питань, його роль у становленні української літературної мови та літературної критики.

Актуальність магістерської роботи полягає в дослідженні педагогічної аксіосфери Пантелеймона Куліша, ролі педагогічних праць у розвитку освіти.

Мета роботи проаналізувати педагогічні твори Куліша, простежити еволюцію його педагогічних поглядів.

Об'єктом дослідження є педагогічна аксіосфера Пантелеймона Куліша, яка включає в себе систему цінностей, переконань та ідеалів, які він відстоював у своїй педагогічній та просвітницькій діяльності.

Предмет дослідження – наукові, публіцистичні, художні тексти, у яких реалізовано основні концепції-ідеї педагогічної аксіосфери Пантелеймона Куліша, його ціннісні орієнтації та погляди на національне виховання, а також його просвітницька та видавнича діяльність, яка спрямовувалась на просвітницьку діяльність серед українського народу та виховання національної свідомості.

[33] Нахлік. Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: наукова монографія у двох томах. — Київ: Український письменник, 2007.

Завдання:

- Проаналізувати еволюцію педагогічних поглядів Пантелеймона Куліша.
- Визначити роль Куліша в розвитку української мови та літератури .
- Дослідити значення «Граматки» як першого україномовного букваря.
- Проаналізувати видавничу діяльність Пантелеймона Куліша та його вплив у розвиток української літератури, освіти.
- Охарактеризувати особливості просвітницької діяльності Пантелеймона Куліша.
- Висвітлити громадську активність Пантелеймона Куліша та показати його внесок в розвиток культурного життя України.
- Охарактеризувати внесок Пантелеймона куліша у формування національної ідеї.
- Проаналізувати духовні ідеали та моральні цінності письменника.

Маґістерська робота складається зі Вступу, двох розділів, які поділяються на підрозділи, висновків та списку використаної літератури**.**

Тема та мета **маґістерської роботи** зумовлюють застосування текстуального, біографічного та герменевтичного **методів** дослідження.

РОЗДІЛ І. Еволюція та сутність педагогічних поглядів Пантелеймона Куліша

1.1. П. Куліш і українська мова

Кінець XVIII – початок XIX увійшов в історію як період українського національного відродження. Внаслідок геополітичних змін, таких як поділи Польщі, російсько-турецької війни, територія України була поділеною між двома могутніми імперіями – Російською та Австро-Угорською. Чужоземне панування негативно позначилось на становищі українського населення, спричинило втрату національної єдності та занепад культурно-освітнього життя.

Роз'єднаність українських земель вплинула на формування національної самосвідомості, що є помітним і сьогодні. Уряди обох імперій всіляко намагались знищити будь-які спроби відродити українську державність, адже вважали, що українці, як нація, не мають права на існування.

Особливо складним було становище українського населення під владою царської росії, яка проводила політику національного гноблення. Міфи про «єдину і неподільну Росію» були ідеологічною основою для утисків, проведення масової русифікації та намагання знешкодити історичну спадщину українського населення. Австро-Угорська влада намагалась асимілювати українців до польського та угорського населення, обмежувала їх права.

В такому складному становищі українського населення поступово починає формуватись група освіченої інтелігенції, які розгортають активну культурно – просвітню діяльність на території України.

Питання української мови було одним із ключових та викликало неабияку стурбованість серед українських діячів. Зокрема, неабиякий вплив на становлення української мови мав Пантелеймон Куліш.

Досить влучно та грунтовно охарактеризував Пантелеймона Куліша український історик та публіцист Степан Томашівський, який відзначив:

«Серед безлічі прославлених батьків народу, якими обдарувала нас історія XIX ст., є одна постать самітна, яка не зазнала благовонних кадил громадського почитання і візантійської чолобитності ні за життя, ні по смерті, дарма що ся постать висока і далеко перевищує пересічного національного святого всіх українських земель. Це П. О. Куліш. Людина найменше популярна, найменше оцінена і, мабуть, найменше зрозуміла в усьому українському письменстві. Наче другий Іван із Вишні, анахорет за життя, радо промовчуваний по смерті. В Куліша була розвита одна дорогоцінна прикмета, яка дуже рідко стрічається між українцями, себто сміливість висловити щиро свою думку, постояти за неї, хоч би вона й як не подобалась загалові.».[34]

Письменник був одним із перших, хто звернувся до проблем вживання рідної української мови. Насамперед, він наголошував на тому, що українську мову необхідно масово впроваджувати в життя, навчати нею дітей, видавати книги українською мовою, адже він розумів, що саме мова є тим ключем, який формує націю, об'єднує український народ в єдине ціле та показує українську самосвідомість.

Для самого Куліша мова була не просто засобом спілкування, а чимось надважливим і особливо цінним. Саме в рідній мові Куліш хотів зберегти риси української ментальності. І значний вплив мав загальноєвропейський контекст, в якому утвердилась тенденція про єдину мову як передумову до консолідації нації.

Питання функціонування неодноразово піднімалось в особистих листуваннях Куліша з українськими діячами. Так, зокрема, в листах до Михайла Драгоманова – українського публіциста, філософа, літературознавця, Куліш писав про те, що: ««простонародність» — «не сором, а сила сієї словесності», особа прикмета серед інших літератур».[35]

---

[34] Єрмоленко С. Я. Пантелеймон Куліш в історії української літературної мови. //Культура слова.2010. №72. С. 6-15. – С 6

[35]Похила, Л. С. Куліш очима М. Драгоманова. //Записки історичного факультету Одеського університету. 1997. С.151-154 – С. 153

В листуванні з Олександрою Милорадович Куліш писав: «Живе німець по-німецьки, турок по-турецький, англічанин по-англійськи і москаль по-московськи. Тільки наш брат, українець, носить навиворот одежу»[36] Українська мова була для Пантелеймона Куліша «великим Божим даром».

Протягом XIX століття на території України не було єдиної літературної мови, сформувалось два її варіанти: східноукраїнський на Наддніпрянській Україні та західноукраїнський в Галичині. Як один із реформаторів української мови, Пантелеймон Куліш береться за створення правописної системи, справедливо названої на честь засновника – «кулішівка»[37]. Це був перший український фонетичний правопис. Саме на цьому базувались подальші правописи української мови.

Вперше «кулішівку» було застосовано в «Записках о Южной Руси» у 1856 році та в «Граматці», згодом, в літературному журналі «Основа». Суть «кулішівки» полягала в наступному:

- вживання літери і для позначення звуку [і] і на місці давніх е, о в закритих складах;
- літера ы була відсутня, і для того щоб передати звук [и] використовувалась літера и;
- для позначення літери е використовувався звук [е];
- для передачі м'яких приголосних в словах середнього року використовувалась літера є;
- вводилось використання літери ё в буквосполученнях йо, ьо;
- звук [г] позначався латинською g;
- буквосполучення -ться писалось як -тьця, -тця, -шся - -шся, -сся.

Згодом, кулішівку було трошки виправлено мовознавцями П. Г. Житецьким та К. П. Михальчуком. «Кулішівка» стала ключем для

[36]Райська. Л.Г Кулішівка в історії становлення української графіки й орфографії // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.2009. № 66.С. 46-49 – С .48.
[37] Міхно О.П. Просвітницьке подвижництво Пантелеймона Куліша. Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша):зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 18жовтня 2019.С. 23-26. – С. 24.

національного об'єднання Сходу та Заходу України, адже, започаткувала процес утворення єдиної літературної мови на роз'єднаних українських землях.

Емський указ, виданий імператором Олександром II у 1876 році, був спрямований на заборону вживання української мови і, відповідно, кулішівка не вживалась. Після його скасування, у 1905-1914 рр. почалось вживання «грінчевичівки», яка, по суті, була видозміненим варіантом «кулішівки».

Творення мови Куліша ґрунтується на поєднанні різних джерел, таких, як фольклорні, писемно-книжні, народні та літературні. В його мові використовується чимало старослов'янізмів, іншомовних слів та фольклоризмів. Також активно вживає Куліш прислів'я, приказки, фразеологізми, задля урізноманітнення та художнього збагачення літературної мови.

Іван Огієнко, український історик, церковний та громадський діяч так відзначив роль Куліша: «Глибоко освічений, він добре знав істоту кожної літературної мови, добре бачив, що науково в нас вона ледь зароджується, а тому все своє довше й трудяще життя віддав на створення рідної літературної мови».[38]

Пантелеймона Куліша сміливо можемо назвати борцем за Україну, її незалежність та суверенітет. Він боровся за волю українського народу, за те, щоб українська мова була визнаною та необмеженою в звучанні, оскільки для письменника рідна була самобутнім витвором та неоціненним багатством.

Починаючи з другої половини XIX століття, на культурному полі визріває питання перекладу Святого Письма на українську мову. За цю нелегку справу брались такі видатні українські діячі, як: Маркіян Шашкевич «Євангелія від Йоана», Пилип Морачевський «Чотирикнижжя Євангелія» та сам Пантелеймон Куліш з книжкою «Св. Письмо: Євангеліє по Маркові».

[38]. Огієнко І. І. Історія української літературної мови. Київ: Наша культура і наука.2004, 434 с. – С. 218.

Разом з Нечуєм- Левицьким та Іваном Пулюєм, у 1881 році вони завершили переклад. Над ним перекладачі працювали 35 років, аби українська нація змогла читати його рідною мовою. Ці та інші переклади є важливими джерелами, за допомогою яких можна прослідкувати формування літературної мови , стиль кожного із авторів, його особистісний підхід до перекладу.

Пантелеймон Куліш спрямовував чимало зусиль на піднесення культурного рівня нації, оскільки духовний світ людей є тим інструментом, який допомагає краще зрозуміти свої коріння, суспільне буття свого народу, його філософські цінності. З давніх-давен основою духовного життя нашого народу була релігія, наш народ, починаючи від Хрещення Русі, приділяв релігії неабияку увагу, і мислитель розумів, наскільки важливою є релігія в житті кожного українця. Саме тому він береться за переклад Святого Письма, однієї з найголовніших Книг для кожного християнина.

Куліш ретельно готувався до цієї справи, насамперед вивчав мови, вчив лексику текстів Біблії, їх значення.

Саме завдяки цьому перекладу Біблія вперше зазвучала рідною мовою. Це неабияк вплинуло на культурний рівень, на формування світогляду. Він говорив, що «мова є…найціннішим передвічним скарбом народного серця. Велика бо сила в простому народному слові і в простій народній пісні, і тайна тої сили – в людських серцях, а не в людському розумові. Те слово люди серцем вимовили... Чужа мова – мова розуму, народ же не кидав рідної мови, бо серцем був розумніший від усіх...”. Народна мова – є „священним віковим здобутком».[39]

Сам Куліш безвідмовно вірив в те, що настане той час, коли українське слово зміцніє та буде твердо стояти на літературній ниві поряд із іншими мовами, вірив у відродження нашої мови та національної ідеї. Він, як ніхто інший, бачив важливість історичного минулого нашого народу, адже саме там

39 Кравченко О. О.Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819–1897: дис… канд. пед. наук:Умань, 2009. 223 с. – С. 140

було закладено фундамент існування культурно-національного життя, тому він прагнув зібрати весь літературний скарб минувшини в єдине ціле, подібно до того, як зробив легендарний античний поет Гомер, зібравши народні пісні в поеми «Іліаду» та «Одіссею». Пантелеймон Куліш мріяв створити поему «Україна», проте, не встиг її завершити.

Чимало праць Куліша були присвячені саме українській мові. Так, у статті «Устня мова з науки. Слово з боку» автор пропагував ідею створення шкіл з українською мовою навчання. Ще одна стаття «Простонародность в украинской словесности» наголошує на необхідності вживання простої народної мови, зазначаючи, що : «простонародность въ украинской словесности не есть свидетельство безсилій нашихъ авторовъ писать для выделившейся изъ народа сравнительно малочисленной части Украинцевъ, а напротивъ – залогъ общенароднаго развитія нашей словесности въ будущемъ, на широкомъ основаній. Европейская цивилизація не представлявсь для насъ чего-то ненавистнаго, какъ для московскихъ славянофиловъ, которые объявили Западъ гнилымъ и изобрѣли какое-то русское воззреніе на науки и искусства. Мы изучаемъ дружески все, что выработано другими обществами и народностями, но благъ для нашего народа ожидаем только отъ своеобразнаго развитія его собственныхъ нравственныхъ силъ и отъ увеличенія средствъ къ жизни на его родной почвѣ». [40]

Причинам занепаду рідної мови Куліш присвятив «Зазивний лист до української інтелігенції», в якому головною причиною складного становища української мови назвав чужоземне панування на території України. У ньому він писав: «Не загине те слово, що дало животворящу запомогу аж двом літературам. Велике воно по своїй природі; а велике слово слідкує про величчє того народу, що зачав його в глибині свого духа».[41]

[40] Куліш П. О. Простонародность в украинской словесности// Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Упор. О.О.Кравченко. Умань, 2008 С. 73

[41] Там само, С 202

Усю значимість роботи Куліша для розвитку української мови висловив Михайло Драгоманов в одному з листів до Михайла Павлика, зазначаючи, що: «Ви трохи пересолили, сказавши що К(уліш) не вірить в силу самого народу. Він тільки покручено говорить,— бо йому паморокИ забили пророки,— а все-таки він один з україно-філів б'є в точку — всесвітньої, людської культури (підкре-слено М. Д.),— котра підніме наш народ».[42]

Принагідно варто говорити про Куліша як про поліглота, адже, окрім рідної мови, він опанував французьку, іспанську, староєврейську, англійську, німецьку, чеську, італійську та сербську мови. Завдяки цьому він міг легко ознайомитись із творами своїх іноземних колег.

Отже, Пантелеймона Куліша можна сміливо називати одним із засновників української літературної мови та її стандартизації. Його творчість і активна позиція в суспільно-політичних питаннях сприяли розвитку української мови як літературного способу вираження українського народу. Письменник надавав перевагу простому народному слову і це допомогло зберегти її народну естетику та автентичність.

Українська мова не тільки збереглася завдяки зусиллям Куліша, але й набула нового розквіту та розвитку. Література, писана українською мовою, стала визначним феноменом, який сприяв відродженню національної свідомості та встановленню культурного суверенітету. Мова, зокрема завдяки Кулішу, стала символом національної ідентичності та національного відродження українського народу. Вона стала засобом комунікації, об'єднавши українців у боротьбі за свої права та свободу. Кулішева праця була важливим кроком у визнанні української мови як літературної, так і державної.

[42]Похила Л. С. Куліш очима М. Драгоманова. //Записки історичного факультету Одеського університету. 1997. С. 154

1.2. Роль Куліша у розвитку української літератури

Національно-культурний розвиток України, в першій половині XIX століття тісно пов'язаний із однією із ключових постатей – Пантелеймоном Кулішем, чий вклад історію української літератури є неоціненним. Він, як ніхто інший, розумів всю важливість літературних процесів для українського народу, а тому робив все можливе задля її розквіту. За словами Івана Франка, Куліш є «першорядною зіркою в нашому письменстві, великим знавцем нашої народної мови та при тім добрим знавцем мов й літератур європейських народів».[43]

Його перу належить низка п’єс, оповідань, поезій та поем. Першим твором письменника була поема «Україна» в якій автор зобразив усі реалії життя українського народу. Насамперед, це історичне перебування територій України під іноземний гнітом, боротьба за свою незалежність, славетні перемоги та трагічні упадки.

Саме Пантелеймон Куліш став автором першого історичного роману. Його знаменита «Чорна рада. Хроніка 1663 року» стала справжнім апогеєм на літературній ниві. Вперше про ідею написання такого роману згадано у 1843 році, тоді як повністю готовий твір було видано аж у 1857. У романі розгортаються події періоду Руїни, а саме боротьба між гетьманами Якимом Сомком та Іваном Брюховецьким за гетьманування. Про це Грушевський писав, що : «“Картина общественных и политических отношений Украины XVII в., нарисованная им в романе “Черная рада” под впечатлениями рассказа “Самовидца” о событиях 1663 г., давала совершенно определенный вывод, подсказанный тем же “Самовидцем”, что украинское казачество, сбросив с себя вместе с господством шляхты и власть короля, не сумеет создать собственной государственности, не будучи в силах совладать с анархией “черни” и Запорожья».[44]

---

[43] Франко І. Зібр. тв. у 50-ти томах. – Т. 32. – К.: Наукова думка, 1981. – С 169

[44] Дзира І. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в романі “Чорна рада// Наукові праці Камянець-Подільського державного університету. Сер. Історичні науки. – Кам’янець-Подільський. 2004.С. 441–450.. – С. 448.

Спершу автор почав писати твір російською мовою, але розуміння того, що оповідь йтиме про історичні події на території України, він вирішив писати рідною українською аби читачеві твір був ближчим.

Неможливо з точністю описати весь літературний внесок, який зробив Пантелеймон Куліш, написавши цей роман, адже він передає в собі справжнє розмаїття українського народу. Автор за допомогою численних прислів'їв та приказок показав багатогранність, красу та велич української нації, та спромігся донести до читачів національний колорит Козаччини, Запорізької Січі, побут, традиції, звичаї козаків, їх характери.

«Чорна рада» – це не просто твір, написаний на архівних матеріалах, це роман, який показує тогочасне національно-культурне середовище українських земель. Навіть описуючи своїх героїв, він не просто висвітлює їх як письменник, а намагається зробити це як психолог, під кутом життєвості та природності.

Чи не найкращою збіркою автора є збірка «Досвітки» (1862 р.), до якої увійшли поеми та вірші, присвячені визвольній боротьбі проти іноземних ворогів. Сюди відносять поеми «Солониця», «Кумейки».

Через 20 років світ побачила збірка «Хуторна поезія», особливістю якої є наявність чималої кількості епіграфів з творчого доробку Тараса Григоровича Шевченка. Ця збірка має більш меланхолійний характер, автор роздумує про роль мистецтва. Зокрема, завдяки цьому вийшли друком поезії «Рідне слово», «Епілог, «До музи», «До кобзи».

1893 рік стає роком написання третьої збірки під назвою «Дзвін». Зазвичай перегукується тематикою із попередньою збіркою, але й має свої особливості. Автор з оптимістичним настроєм вірить у краще світле майбутнє, піднімає питання патріотизму, любові до Батьківщини, власної землі. Особливістю цієї збірки стала інтимна лінія, присвячена Олександрі Білозерській, дружині поета. Це вірші «Дивлюсь на срібний волос твій, кохана»

та «Дума про найвищий дар». За допомогою слів автор намагався передати глибокі почуття, свою любов, щирість, вірність.

Чи не найвідомішим твором письменника можна назвати поему «Маруся Богуславка». Будучи унікальним письменником, Куліш передавав здобуті знання про історичне минуле українського народу в свої твори. В згаданій поемі засуджується поневолення українського народу турками та протиставляється віра в вільне, щасливе життя.

Ще одним аспектом літературного життя Пантелеймона Куліша є східна тематика написання. В самій його біографії є відомості про те, що у 1861 році він відвідав одну із перлин Туреччини – місто Стамбул. Його цікавила філософія ісламського світу, в якій він вбачав ідею гармонії, любові до ближнього та взаєморозуміння між людьми. Саме під мусульманським впливом була написана поема «Магомет і Хадиза», яка вийшла у 1883 році у Львові. Будучи християнином , він з повагою ставився до інших релігій та неабияк занурювався у їх ідеологію.

Літературний критик та історик української літератури Євген Нахлік про поеми «Магомет і Хадіза» і «Маруся Богуславка» зазначає: «Цими творами Куліш хотів відкрити християнській Україні етичні й культурні вартові ісламського світу арабськогой тюркського, подолати у свідомості співвітчизників давню антимусульманську упередженість, негативний стереотип татарі турків, витворений фольклором та літературою передусім романтичною».[45]

Зазвичай у творах східної тематики автор апелює до основних цінностей, які є у Корані та Біблії, а також намагається показати українському

[45] Дмитренко В. Рецепція Сходу у творчості Пантелеймона Куліша.Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. 2020. № 14. – С. 195.

народу іншу релігію.. Переважно східні поеми П. Куліша побудовані навколо проблеми пошуку Істини.[46]

Пантелеймон Куліш відзначився і у видавничій справі. Насамперед він був одним із засновників науково- літературного журналу «Основа», в якому публікувались оповідання, драми, повісті, поеми.

Як один із найвпливовіших діячів Наддніпрянської України, чималий внесок зробив письменник у видання «Правди» - народовецького журналу, який виходив у Львові[47]. Завдяки цьому журналу було налагоджено взаємини між письменниками Заходу та Сходу України, зроблено акцент на виданні творів українською мовою.

Ще одним напрямом діяльності задля функціонування української мови та літератури було перекладання. Він вважав, що саме завдяки ознайомленню українського народу із світовою культурою допоможе стати на одну сходинку з тими націями, які мають високий рівень розвитку. Зокрема, чимало зусиль він доклав задля перекладу Біблії. Такий вид діяльності був справжнім подвигом, адже він це робив в часи дії Емського указу, який забороняв вживання і використання української мови.

В першій половині 1880-х Куліш береться до перекладу творів найвидатнішого англійського драматурга Вільяма Шекспіра. Це було пов’язано з тим, що письменник хотів надати українській літературі європейського характеру та ознайомити широкі кола читачів із світовими літературними надбаннями. Іван Франко відзначав: «Він взявся перекладати Шекспіра не для проби, а певний свого панування над рідною мовою... дав нам

[46]Лановик М.Б., Лановик З. Б. Східні поеми П. Куліша на перехресті азіатського містицизму і європейського романтизму// Слово і Час. №8. 2019.– С. 60.
[47] Райківський І.Я.Взаємини П.Куліша з галичанами в 1870-х рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. Тернопіль, 2015.№ 1. С. 44–50. – С. 44.

переклад, з яким можемо без сорому показатися в концерті європейських перекладачів великого британця».[48]

В планах Куліша було видати 9 томів творів Вільяма Шекспіра, в кожному з яких було б 3 п'єси – комедія, трагедія та драма, загалом Куліш хотів перекласти 27 п'єс Вільяма Шекспіра, проте вдалось перекласти тільки 13. На жаль, плани Куліша залишились тільки в задумах через пожежу у листопаді 1885 року. Також вплинув і той факт, що на території Російської імперії було заборонено публікувати переклади. Не вдалось і надрукувати перекладені твори. За життя Пантелеймона вийшли друком «Троїл та Крессида», «Отелло», «Комедія помилок».

Окрім Шекспіра, Куліш займався перекладом літературної спадщини таких світових поетів, як Йоган Гете та його балади «Вільшаний король», Вальтера Скотта та інших. Чималий вплив на діяльність Куліша мала німецька література. Окрім нього перекладали німецькі твори Ю. Федькович, Леся Українка, А. Кримський, Іван Франко та інші.

Окремим напрямом діяльності було написання публіцистичних творів на різноманітну тематику. Насамперед, Куліш піднімав такі важливі питання, як воз'єднання української нації, збереження національного колориту, взаємозв'язків з іншими народами.

Публіцистична діяльність припала на період 1846-1882 рр. – складного часу для України в історичному контексті. У 1843 році вперше було надруковано роман «Михайло Чернышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад». Це твір на історичну тематику, в якому зображено події XVIII століття, а саме час занепаду Гетьманщини. Згодом, у 1846 році, видає брошуру «Карманная книжка для помещиков и лучший, извлеченний из опита способ управлять имением».

[4848] Франко І. Зібр. тв. у 50-ти томах. – Т. 32. – К.: Наукова думка, 1981. – С 169
.

Перебування території України під владою царської росії відбилось і на національних меншинах, зокрема, євреях. В той час поширюються антисемітські протести. До цієї теми звернувся Пантелеймон Куліш у статті «Передовые жиды», опублікованої у 1861 році. Згадував він і про поляків. Так у статті «Взгляд русского на польский журнал «Слово» він пропагує виокремлення кожної нації та засуджує асиміляційні процеси.

Вплинула на Куліша і смерть Тараса Шевченка. В журналі «Основа» у 1861 було опубліковано статтю «Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга», де автор пише, що: «Шевченко умер — и когда горестная весть достигла Украины и Галицкой Руси, тотчас увидели, что это было общественным несчастьем, народной утратою.[49] На прикладі Шевченка письменник намагався показати боротьбу за національну волю та свободу власного народу.

Тема освіти та виховання також була близькою для Куліша. Зокрема, у 1869 році, було опубліковано статтю «Викохування дітей»[50], а згодом – продовження «Викохування дітей за підмогою школи». Куліш говорить про те, що перш за все дітей повинні виховувати батьки, а вже потім школа та церква. «Викохування дітей» стало своєрідним закликом до батька та матері любити своїх дітей, виховувати їх в гармонії та любові до себе, своїх рідних, а також розвивати в них почуття патріотизму, відданості Батьківщині та збереженні історичного минулого народу.

З плином часу майстерність написання Куліша тільки вдосконалювалась. З-під його пера вийшов у 1873 році трактат «Мальована Гайдамаччина», в якому він негативно оцінив таку форму національно-визвольних змагань.

У 1882 році побачили світ «Зазивний лист до української інтелігенції» та «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. Куліш в них активно

[49] https://ua-kobzar.livejournal.com/715545.htm

[50] . Куліш П. О. Викохування дітей // Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Упор. О.О.Кравченко. Умань, 2008. С. 107 – 109.

закликав боротися проти утисків з боку росії всілякими ненасильницькими методами, а також закликав до національного воз'єднання та збереження національної самобутності українського народу.

Отже, Пантелеймон Куліш займав важливе місце в розвитку української літератури. Як письменник, поет, драматург і громадський діяч, він зробив значний внесок у формування сучасної української літературної традиції. Його роман «Чорна рада» вважається першим історичним романом української літератури, що відкрив нові горизонти для української прози. Куліш також був відомий своїми поетичними творами, в яких поєднував історичні події, національні мотиви та соціальні проблеми.

Усі ці аспекти роботи Пантелеймона Куліша дали значний поштовх українській літературі та її подальшому розвитку. Його творчість, переклади, громадська активність сприяли зміцненню національної свідомості та утвердженню української мови та культури. Пантелеймон Куліш став не лише видатним представником української літератури, але й справжнім патріотом, який присвятив своє життя розвитку української культури і самобутності.

1.3. «Викохування дітей» та інші педагогічні тексти

XIX століття було нелегким часом для становлення та розвитку української школи. У цей час педагогічна діяльність в Україні відіграла важливу роль у зміцненні національної свідомості, розвитку освіти та формуванні національної ідентичності. На той час Україна була під владою Російської імперії, яка проводила політику русифікації, спрямовану на придушення української культури та мови.

Педагоги відіграли важливу роль у збереженні української національної спадщини та просвітництві. Вони боролися за права українців на освіту українською мовою, за збереження культурної спадщини та за політичну незалежність. Вчителі допомагали формувати та утверджувати національну ідентичність серед українського населення. Вони надихали молодь на любов до рідної землі, розвивали національну гордість та розуміння важливості української історії та культури.

Педагогічні ідеї XIX століття представлені низкою педагогів-просвітників, які присвятили навчанню та вихованню неабияке значення.

Чільне місце відводиться Пантелеймону Кулішу який зазначав, що: «Не гімназія і університет мусять бути головними ступенями до того, щоб кохана дитина ваша сталась чоловіком достойним, а перш усього – рідна хата, потім початкова школа. Коли б котора громада спромоглась своїм коштом заложити десять гімназій, то зробила б вона дуже розумне діло, спорудивши лише одну гімназію, а дев’ять (коли б не можна було більше) початкових шкіл».[51]

Вчителям мислитель відводив особливу роль, відзначаючи, що перш за все, вчитель повинен проявляти любов до своїх учнів. Куліш був прихильником традиційних українських цінностей та педагогічних підходів. Він підкреслював важливість виховання дітей у дусі патріотизму, поваги до родини та української культури. Куліш акцентував увагу на значенні сім'ї як

[51] Куліш. П. О. «Викохування дітей за підмогою школи» . Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Упор. О.О.Кравченко. Умань, 2008. С. 112

основної одиниці суспільства та моральних засад, які потрібно вкладати в серця дітей змалку.

У своїх творах Куліш відображав роль батьків у вихованні дітей. Він зазначав, що батьки повинні бути прикладом для нащадків у моральному і етичному плані, проявляти любов і турботу, вчити дітей цінним життєвим навичкам та підтримувати їх у пошуку своєї індивідуальності та здібностей. Крім того, Куліш звертав увагу на значення освіти та розвитку дитини. Він пропагував ідею навчання, відкритості до нових знань і самоосвіти. Пантелеймон Олександрович підтримував інтерес дітей до читання, навчання української мови та пізнавальних досліджень.

Важливим джерелом для пізнання педагогічних ідей та поглядів є його педагогічна спадщина, а саме: «Об'ява про збір матеріалів для книжки про освіту Південної України», «Перегляд українських книжок»(1862 р.), «Листи з хутора», «Викохування дітей», «Переднє слово до громади. Поглядъ на украінську словесность», «Слово до письменнихъ», «Простонародность въ украинской словесности»(1862), та інші. Ці та інші статті педагогічного характеру були надруковані у шести томах у журналі «Правда».

1857 рік став часом появи статті «Слово до письменнихъ». Вона містить низку важливих ідей та питань, які були актуальними для України в 19 столітті і залишаються актуальними в багатьох відношеннях й сучасності. Пантелеймон Куліш наголошує на важливості збереження культурної ідентичності українського народу. Він вказує, що незважаючи на історичні події і зміни влади, українська мова і культура залишаються нерушимими. Це питання актуальне й для сучасності, де збереження національної ідентичності має важливе значення. Куліш закликає до бережливого ставлення національної спадщини, включаючи пісні, звичаї та культурні традиції. Він наголошує, що це має бути передано майбутнім поколінням. Куліш зазначає, що «Хто его зневажає й забуває, той самохіть виганяе себе зъ рідноі сімі Украінськоі, и до такого не обернеться серце, якъ до родича, на

чужині, такого не привітае наше племя по братерські підъ Карпатами, чужа тому наша пісня, котрій немае рівні по всему світу, німа для того буде щира душа наша, и нема ему частини въ тій славі, котроі добули собі наші предки полемъ и моремъ у всего світу, воюючи за віру Християнську и волю людську»[52] Це підкреслює важливість цінностей віри і свободи для українського народу. Ці ідеї залишаються актуальними й для сучасної України, де культурна самосвідомість та національна ідентичність важливі для збереження національної самостійності.

У 1860 році Куліш написав статтю «Переднє слово до громади. Поглядъ на украінську словесность». Він висловлює обурення тим фактом, що українська словесність протягом тривалого часу була в тіні інших культур, перш за все, німецької та російської. Наголошує на тому, що великі кошти та зусилля витрачались на виховання інших національних груп і висилалися діти до німецьких шкіл та академій, при цьому українська мова та культура страждали. «Не було, не було іі тоді, якъ наші дуки великимъ коштомъ громадськимъ академіі та школи споряжали, й до Німцівъ дітей у науку посилали, и саму Німоту до себе великими грішми підіймали, а теперъ – ось тобі на»[53]. Куліш висловлює думку, що Україна має розвивати свою власну літературу та культуру, не копіюючи інші національні моделі. Він підкреслює важливість розвитку української мови та української національної свідомості. Він називає видатних письменників, таких як Котляревський, Тарас Шевченко, та Квітка-Основ'яненко, які зробили вагому інтелектуальну та культурну спадщину для українського народу, відзначаючи їхню важливість у формуванні українського літературного канону.

Стаття Пантелеймона Куліша має свій історичний контекст і стосується проблем того часу, але деякі ідеї та теми з неї можна порівняти з сучасними

[52] Куліш. П. О. «слово д о письменнихъ» . Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Упор. О.О.Кравченко. Умань, 2008. С. 38

[53] Куліш. П. О. «Переднє слово до громади. поглядъ на украінську словесность» . Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Упор. О.О.Кравченко. Умань, 2008. С. 112

викликами та питаннями, що стосуються національної культури, мови та ідентичності. Як і Куліш у свій час, сучасні люди, особливо в країнах зі складною історією та мовною ситуацією, розглядають питання збереження та розвитку своєї національної мови. В сучасному світі існує багато обурення через занепад використання рідної мови та загрозу її вимирання.

Сучасна російсько-українська війна та інформаційна агресія спрямована проти України може бути сприймана як спроба підірвати українську національну ідентичність і мову. Війна на сході України та анексія Криму Росією призвели до поглиблення національної свідомості серед українців та підкреслили важливість оборони національної культури та мови. Зросійщення є процесом поширення російської мови та культурних впливів на території України. Це може призвести до втрати української ідентичності та спричинити поділ в суспільстві. Сучасна мовна політика України, зокрема, введення закону про функціонування української мови як державної, свідчить про намагання уряду зміцнити статус української мови. У цьому контексті стаття Пантелеймона Куліша може відобразити події та виклики, з якими стикається Україна у сучасних умовах, хоча вона була написана більше століття тому.

Ще одна стаття «Какія руководства удобнее применять при первоначальномъ обученіи крестьянскихъ детей?» подає рекомендації стосовно навчання за допомогою «Граматки». Тут він говорить про те, що насамперед, вчитель має бути наставником, показувати свою майстерність в освіті та підбирати індивідуальний підхід до кожного учня: «Чтобы дитя заохотить учиться грамоте и чтобы оно скоро и легко выучилось читать…, нужно, по моему убежденію, стряхнувшисъ себя старую рутинную пыль, стараться употреблять такой методъ ученія, который бы сокращалъ время, не затруднялъ дитяти сложностію и постепенно развивала его понятія, – чтобы каждое слово, предлагаемое дитяти для прочета, было ему совершенно понятно».[54]

[54] . Куліш П. Какія руководства удобнее применять при первоначальномъ обученіи крестьянскихъ детей? Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Упор. О.О.Кравченко. Умань, 2008. С. 104-106 – С. 104

Стаття Пантелеймона Куліша є цікавим свідченням про погляди та дискусії щодо методів навчання грамотності серед дітей у XIX столітті. В статті автор розглядає два підходи до навчання: за допомогою церковної печаті та за допомогою гражданської печаті. Один з основних аргументів автора в підтримку використання церковної печаті полягає в тому, що мова церковнослужбової літератури ближча до мови малоросійського наріччя, яке було близьким до мови суспільства. Сучасні дискусії про навчання також можуть включати обговорення застосування мови в навчальному процесі, особливо в багатомовних середовищах. Ми бачимо, що питання, пов'язані з методами навчання та мотивацією, залишаються актуальними в освіті, але змінилися засоби і можливості для навчання.

Неповторною та оригінальною є стаття «Виховання і наука», яка складається з 2-х частин. Перша – «Викохування дітей вдома», друга – «Викохування дітей за підмогою школи». Відповідно до статті, справді хорошою школа є та, яка навчає дітей рідною українською мовою, яка базується на принципі національної свідомості та національної єдності. Така школа тісно взаємодіє із батьками та акцентує увагу на взаємовідносинах із дитиною. Кілька років Куліш працював учителем та намагався давати батькам настанови щодо правильного виховання. Він підкреслював необхідність батька навчати сина, а матері – доньку , але при цьому обоє батьків мають бути авторитетом, прикладом для наслідування.

Стаття «Виховання і наука» є важливим джерелом для розуміння педагогічних поглядів Куліша, які в цій статті зводяться до таких принципів:

- коли батьки бачать байдужість дитини і нічого з цим не роблять то вони шкодять не лише дитині, а й собі;
- батько та матір повинні зрозуміти, що внутрішній світ дитини є важливим для того аби дитина росла в гармонії;
- любов до своїх батьків необхідно змалку виховувати в дитині, яка повинна згодом про них подбати;

— родина повинна бути твердим фундаментом для навчання дитини в школі;

— роль вчителя в школі прирівняється до ролі батька та матері вдома.

Куліш наголошував на тому, що дитину не варто розбещувати, адже це може негативно позначитись на характері дитини, вона може стати егоїстичною, жорстокою, недоброю.

Педагогічна діяльність Куліша почалась в 1841 році коли він вчителював в Луцькій дворянській школі, а згодом в Києво-Печерській. Куліш відповідально ставився до своєї роботи, старався бути в курсі останніх тенденцій навчання. Після цього він працював у Петербурзькому університеті У 1846 році побачила світ книжка «Повесть об украинском народе». Це твір на історичну тематику, в якому автор доступно виклав історію України, починаючи від часу Козаччини і до XIX століття. Через цю працю був засланий на 3 роки в Тулу. Його твори української мовою – «Україна» (1843), «Михайло Чарнишенко» (1843), «Повість про український народ» (1846) були заборонені і вилучені із бібліотек навчальних закладів.[55]

Після заслання розпочинає роботу над «Граматкою» – першим україномовним букварем, виданим у 1857 році.

Життєдайність батьківського виховання полягає у вихованні дітей на християнських цінностях. В самій праці «Викохування дітей» він пише: «… зло буває через недобрий догляд маленьких діточок та через нерозумне виховування їх з самого малечку», і далі «…стільки ж виростає невдах, недотеп, калік тілом або честю. Хто би взяв собі добру думку оборонити від халепи хоч одне немовля кращим поглядом і розумним вихованням, той би би християнином справжнім».[56]

---

[55] Кравченко О. О. Педагогічна робота Пантелеймона Куліша. Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки №129. 2008.С. 45-51. – С. 49

[56]Куліш. П. О. «Викохування дітей » . Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Упор. О.О.Кравченко. Умань, 2008. С. 107

Виховання дітей на загальнонаціональних цінностях є важливою складовою розвитку суспільства та збереження національної ідентичності. Пантелеймон Куліш зробив значний внесок у розвиток української літератури та культури, і його погляди на виховання дітей на загальнонаціональних цінностях мають вагому важливість. Куліш підкреслював важливість виховання дітей у дусі гордості за свою країну та культурну спадщину. Діти повинні розуміти свою історію, традиції та мову. Письменник сприяв розвитку моральних цінностей серед дітей, наголошуючи на важливості чесності, справедливості та солідарності. Він вірив, що освіта є ключем до успіху та розвитку нації. Вихованці мають навчатися, пізнавати світ і розвивати свої інтелектуальні здібності.

Куліш підтримував ідею, що діти мають бути готові захищати свою країну та національні інтереси в разі потреби. Ці підходи до виховання дітей на загальнонаціональних цінностях сприяють формуванню цілісної та відданої національної особистості, готової зробити свій внесок у розвиток України та підтримати її культурну спадщину. І саме завдяки батькам, які виховують дітей в дусі загальнонаціональних цінностей, діти стають свідомими громадянами своєї держави. У своїй статті «Викохування дітей» Куліш писав, що: «Коли бажаешъ бути святинею въ очахъ у твоіхь дітей, то нехай и вони будуть святинею тобі. Не скверни іхь ока и уха діломь и словомъ ледачимъ. Нехай діти звикнуть бачити въ тобі не одну силу, а такожъ правду и благость.».[57]

Стаття "Викохування дітей" Пантелеймона Куліша залишається актуальною сьогодні з кількох причин. Багато педагогічних принципів, які висловлював Куліш у своїй статті, залишаються важливими для сучасного виховання дітей. Наприклад, акцент на моральних цінностях, культурній самосвідомості та розвитку особистості в дітях залишається актуальним. Сім'я є важливим фактором виховання дітей, і багато аспектів, які Куліш розглядав щодо сімейного виховання, залишаються актуальними для сучасних батьків. У

[57] Куліш. П. О. Викохування дітей // Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Упор. О.О.Кравченко. Умань, 2008. С. 109

статті можна відзначити акцент на збереженні культурної спадщини та національної ідентичності. Сьогодні це залишається важливою темою в контексті культурної різноманітності та глобалізації. Куліш акцентував на важливості освіти для дітей. Сучасний світ також віддає велике значення освіті як засобу саморозвитку та здобуттям знань. У статті можна знайти ідеї про важливість спільних цінностей та моралі в суспільстві. Це актуально в контексті розвитку соціальних норм і цінностей.

Як зазначає автор, важливим є період від моменту народження до вступу до школи, адже саме за цей період в дитини починають формування інтереси до навколишнього середовища, проявлятись певні здібності. Саме тому дошкільному вихованню приділяється неабияка увага. Батьки, давши життя дитині, повинні дбати про її гармонійний розвиток, організовувати життя дитини так, щоб дитина росла в любові, довірі, правді. У школі в учнів повинні розвиватись пізнавальні та розумові можливості.

Після того, як дитина вступила до школи, для неї розпочинається новий етап її життя, вона стає трішки самостійною та дорослою. Шкільництво допомагає дитині стати всебічно розвинутою особистістю. Сам Пантелеймон Куліш наголошував на тому, що навчання в школах повинно вестись виключно українською мовою: «Багатьох слів на великоруській мові діти наші зовсім не розуміють; ця обставина дуже обтяжує їх при першопочатковому знайомстві з грамотністю і віднімає у них охоту до навчання, яка не має для них ніякого змісту» .[58]

Ідейним підґрунтям для навчання мають бути моральні цінності, поєднані з історичним минулим України. Він засуджував авторитарні методи навчання, змістове наповнення освіти, методи виховання під час яких учні лиш вчать поданий їм матеріал і не беруть активної участі в процесі навчання.: «Ось придивімось лишень милосердним оком до тих шкільних вертепів, у котрих

[58] Куліш. П. О. Какія руководства удобнее применять при первоначальномъ обученіи крестьянскихъ детей? // Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Упор. О.О.Кравченко. Умань, 2008. С. 102

руські педагоги в'ялять і сушать первоцвіт руської молоді: що там побачимо? Побачимо, що прокислу, терпку і гірку "шкільну чашу" подає в нас і тепер бідолашнім хлоп'ятам та сама схоластична рука, від котрої наші предки втікали в козацтво. Побачимо ясно, що ні в порядку знаній, ні в підборі наук, ні в самому методі навчання не видно у воспитателів руської молоді навіть і помислу про те, щоб знаннє в голові юноші організовувалося у думаннє. Боліючи серцем побачимо не засліпленими схоластикою очима, що там, де найбільше учень знає, там він найменше мислить, найменше розуміє».[59]

В тогочасному навчально-виховному процесі роль вчителя була в звичному передаванні підручникового матеріалу, він нехтував індивідуальними особливостями учнів, їх природніми задатками та потребами.

«Учителі, набравшись пополам з гріхом науки по чужих землях, або й щирі чужоземці, вважали домівку своїх учнів вертепом зла, яке вони начебто мають повикорінювати в своїх учнях.»[60] Саме так Куліш описує ставлення самих тогочасних вчителів до учнів.

На думку Куліша вчитель повинен бути гармонійно-розвинутою особистістю, наставником та водночас добрим другом, при цьому він має мати високий рівень професійності. Окрім цього мають переважати такі моральні якості, як любов до дітей, Батьківщини, самоконтроль, підтримка, гуманізм.

В сучасному світі взаємовідносини між школою і сім'єю мають свої особливості та важливість. Вони впливають на якість освіти та розвиток дітей і можуть відігравати ключову роль у формуванні гармонійної особистості. У XXI столітті ці відносини базуються на тому, що школа і сім'я працюють спільно для забезпечення всебічного розвитку дитини. Батьки та вчителі обмінюються інформацією про успіхи та проблеми учнів, спільно приймають рішення стосовно навчання та виховання. Батьки можуть допомагати дітям з домашніми

[59]Кравченко О. О. Погляди П. Куліша на виховання морально гармонійної особистості. // Теоретико методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наукових матеріалів. Київ, 2008. С. 428-435 – С. 429
[60] Куліш. П. О. Викохування дітей за підмогою школи // Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Упор. О.О.Кравченко. Умань, 2008. С. 110

завданнями, створюючи позитивну атмосферу для навчання вдома. Школа, зі свого боку, може надавати рекомендації батькам щодо способів підтримки учнів.

Сучасна школа може співпрацювати з батьками для вдосконалення педагогічних методів. Батьки можуть ділитися своїми спостереженнями та ідеями, які можуть допомогти вчителям покращити процес навчання. Також зараз передбачено спільно працювати над психологічною підтримкою дітей, особливо у важкі життєві періоди. Психологи школи можуть співпрацювати з батьками для розв'язання проблем та підтримки учнів. Проте, реалії в яких жив Куліш змусили його зробити висновок про те, що: «Тепер між сімьею и школою лежить якась безодня, що дитині страшно іі переступити. Чує дітяче серденько, та не вміє сказати, що все его природнє право за щось напастуєцця, що его святе чутиво зневажаєцця. „Се вже тобі не домівка! ‖ – промовля до его все, що дитина бачить и чує в школі, – так, ніби домівка, з любим матернім голосом и ласкавим поглядом, була чимсь грішним, негодивим, а ось тут то вже святиня добра и розуму!».[61] .

Але тим не менш, Куліш ще тоді розумів наскільки важливою є роль вчителя: «Учитель мусить бути учням за батька серед шкільнеі семъі и за матір серед шкільнеі малечи…Я хочу тільки сказати, що діло учителя – велике діло, а й надто – учителя початкового»[62].

У 1862 році вийшла в журналі «Основа» стаття «Устня мова з науки». Незважаючи на те, що вона з’явилась більше 150 років тому, в ній відгукуються сучасні питання збереження та розвитку рідної мови в освітній системі. Це ніби своєрідне нагадування про важливість вивчення мови. Зокрема бачимо обурення Куліша ставленням до рідної мови. Куліш підкреслює, що вони не мають власної науки, написаної рідною мовою, і скаржиться на те, що навіть

[61] Куліш. П. О. Викохування дітей за підмогою школи // Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Упор. О.О.Кравченко. Умань, 2008. С. 111
[62] Там само, 112

діти не навчаються національним мовам. «Поміжъ иншими беседами нашими, знавъ я слово про те, що нема въ насъ жодноі науки, рідною мовою зложеноі. „Не гарне діло, пановегромадо‖, мовлявъ я, „що ми свое рідне слово любимо, а ніде не почуемъ, щобъ учено дітей по-нашому! Шкода жалкуватись намъ на того да на сего» [63]. Це твердження Куліша може бути актуальним і в сучасних умовах, нагадуючи нам про важливість збереження мовної та культурної спадщини в контексті глобального суспільства.

Також в ній Куліш акцентував увагу на проблемах, пов'язаних з підготовкою вчителів, зазначаючи, що: «Коли бъ оце заразъ передъ нами була така школа, въ котрій про що хочъ говори ріднимъ словомъ, то не багато зъ насъ обібралась би такихъ учителівъ, що змогли бъ висловитись по-своему про всяку річъ научню. Не тоді, панове-браття, хорти годувати, якъ на полювання іхати. Треба намъ заздалегітъ хочъ помалу готовитись. Нехай одинъ візьметця за одну науку, а другий за другу, та й помізкуе самъ собі, якъ би іі рідною мовою зложити, та, прийшовши въ громаду, и проговорить частину яку, такъ, ніби громада – его учні, а вінъ учитель, Ми жъ, слухаючи, будемо записувати, противъ чого можна змагатись, коли не такъ висловився, або не туди розумомъ кинувъ. Отъ и иншимъ громадянамъ буде наука и сама практика.[64]

Цікавими історичними статтями були «Хмельниччина» та « Виговщина». Щемливим є вірш «Бабуся», «Нагулялося по небу», де Куліш показав любов до сім'ї та родини та природи.

Особливо цікавими для дітей молодшого віку були казки. Вони не тільки розважають, але і сприяють розвитку різних аспектів дитячої особистості. Казки стимулюють дитячу уяву і творчість. Вони переносять дитину в уявний світ, де вона може зустріти фантастичних персонажів, досліджувати нові місця та вигадувати різні історії. Це допомагає розвивати уяву дитини і підтримує творчий підхід до життя.

---

[63] Куліш П. О. «Устня мова з науки» Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Упор. О.О.Кравченко. Умань, 2008. С. 82
[64] Там само, С.. 82

Сам Куліш розумів, що казки можуть стати першим кроком до того, аби дитина полюбила читати. Під час занурення в історії, діти розвивають інтерес до читання та книг. Вони вчаться читати самостійно та формувати навички читання, що є важливим елементом розвитку освіти та культури.

Цікавими та пізнавальними є такі оповідання Пантелеймона Куліша: «Циган», «Казка о убитій сестрі і о малиновій дудці», «Сіра кобила», «Очаківська біда».

Досить повчальною для дітей є казка «Півпівника». У казці Куліш відобразив негативні риси людей. На прикладі головного героя – півника він намагався показати, до чого може призвести гордість, злість, лінь. Головний герой звертається до помічників з проханням про допомогу, але вони йому відмовляють, оскільки Півпівник їм не допоміг. Так Куліш показує дітей, що необхідно допомагати та піклуватись один про одного.

Отже, роль Пантелеймона Куліша в педагогічній діяльності була надзвичайно важливою. Він зробив значний внесок у розвиток української педагогічної теорії та практики. Куліш став одним з перших натхненників створення національної системи освіти, спрямованої на формування української національної свідомості та розвиток української мови і культури. Він активно пропагував українську освіту, засновував школи та наукові установи, що сприяло розвитку освітньої інфраструктури в Україні.

Пантелеймон Куліш активно пропагував і використовував у своїй педагогічній роботі народну освіту, яку вважав життєдайною [65]. Він вважав, що освіта має бути доступною для всіх верств населення і повинна базуватись на народній культурі та цінностях. Залучав народні традиції, звичаї, пісні та казки у своє навчання, роблячи його більш живим і зрозумілим для учнів. Пантелеймон Куліш був патріотом, який присвятив свою педагогічну

[65] Кузьменко Н. М. Просвітницько-педагогічна діяльність П. Куліша в історико-педагогічних студіях сучасних науковців. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогіка 2. 2017. С. 45-48. – С.47

діяльність піднесенню українського народу і відродженню його культурної спадщини. Його ідеї та концепції залишаються актуальними і впливають на сучасну педагогічну практику в Україні. Таким чином, Куліш заслуговує на визнання як видатний педагог та велика постать в історії української освіти.

Педагогічні тексти Пантелеймона Куліша відігравали значну роль у вихованні та освіті української молоді в другій половині XIX століття, а також мають свою важливість і актуальність і сьогодні. Український національний рух у XIX столітті став важливою частиною визвольної боротьби. Куліш, як видатний представник цього руху, активно працював над збереженням і розвитком української культури і мови через свої педагогічні тексти. Він підкреслював важливість виховання молоді в патріотичному дусі та національних цінностях. Куліш також відомий своєю літературною діяльністю, у тому числі педагогічними оповіданнями та нарисами. Ці твори слугували прикладами виховання через літературу та мали вплив на читачів. Варто б також відзначити, що ідеї та погляди Куліша надалі вплинули на українську педагогіку та літературу. Багато педагогів та письменників наступних поколінь враховували його думки та прийоми в своїй діяльності.

1.4. Педагогічна концепція Пантелеймона Куліша

Аксіосфера педагога відображає систему цінностей, переконань, ідеалів та педагогічних підходів, які визначають спрямованість та методологію його діяльності. Ця концепція відображає те, як педагог сприймає роль вихователя та наставника, і які основні принципи керують його педагогічною практикою. Аксіосфера педагога є особистісною та унікальною, оскільки кожен педагог має свої власні цінності та підходи до педагогічної діяльності. Ця концепція допомагає відображати те, як педагогічні цінності та переконання впливають на його вибір методів навчання, створення навчальної атмосфери та взаємодію з учнями.

Сам Куліш протягом всього життя був активним прихильником розвитку освіти, діяльність якого була спрямована на її популяризацію. Він хотів, аби освіта була загальнодоступною, оскільки, на його думку, це мало б сприяти єдності українського народу. Його літературні твори та громадська активність мали на меті показати, наскільки освіта є важливою в житті людини та для суспільства в цілому. На його думку, освіченість є одним із ключових чинників для розвитку нації.

Для Куліша педагог був важливою фігурою, що відігравала ключову роль у вихованні молодого покоління. Він бачив педагога як особистість, яка несе відповідальність за передачу знань, цінностей та культурної спадщини молоді. Освіта та виховання, на його думку, мали сприяти розвитку патріотизму, національної свідомості та любові до рідної землі. У своїх працях та статтях Куліш акцентував на необхідності виховання покоління, яке розуміло б свою історію, цінності та місце в суспільстві. Він бачив педагога як вчителя, який має не лише передавати інформацію, але й виховувати гідних громадян, здатних до розуміння і вдумливого вибору свого шляху в житті. Для Пантелеймона Куліша педагог мав величезне значення як передавач знань і цінностей, які сприяли б розвитку національної свідомості, мови та культури.

Крізь усе життя проніс Куліш свої педагогічні погляди та ідеали, які базувались на християнських цінностях та патріотизмі. У його уявленні віра та патріотизм були взаємопов'язаними, а тому були важливим ідейним підгрунтям для його педагогічних підходів. Ідейно ключовими для нього були такі виховні цінності, як любов до Батьківщини, гідність, справедливість, духовний розвиток.

Говорячи про педагогічну аксіосферу Куліша варто почати з його освітніх цінностей. Куліш вірив у важливість розвитку особистості кожного індивіда. Він акцентував на національній самосвідомості та самовдосконаленні. Пантелеймон Куліш був одним із піонерів у відродженні української мови та культури. Він підтримував використання української мови як основної мови навчання і культурного спілкування. Вважав, що освіта має бути доступною для всіх верств населення, незалежно від соціального статусу чи походження.

Куліш підкреслював важливість виховання високих моральних цінностей у молодого покоління, він прагнув виховати в українців гордість за свою національність та патріотичне ставлення до своєї країни. Куліш вважав, що література має відігравати важливу роль у формуванні свідомості нації, піднесенні духу та вихованні. Ці цінності відображалися в його літературних творах, педагогічній діяльності, спрямованій на підвищення освітнього та культурного рівня українського суспільства.

Ще одним аспектом є педагогічні підходи Пантелеймона Куліша. Одним із ключових було використання та розповсюдження української мови, яка мала б бути основною мовою в процесі навчання, а також і виховання. На його думку, це давало б змогу краще сприймати матеріал. В процесі становлення Куліша як педагога, сформувався особистісний підхід, який базується на створенні індивідуального підходу до кожного з учнів, а також врахування його фізіологічних потреб, здібностей та навичок. Важливим для Куліша було і навчання, базоване на моральних якостях людини, тобто він прагнув виховувати учнів у дусі любові до Бога, близьких, повазі до особистості, вмінні підтримати та допомогти.

Ще одним підходом, який визрів у Куліша був зв'язок з національною культурою. Куліш активно використовував національні мотиви, українську літературу та історію у своїй педагогічній діяльності, щоб створити зв'язок між навчанням та національною спадщиною. У процесі навчання та виховання він наголошував на самостійності учнів, тобто вважав, що учень сам повинен долати усі перешкоди і завдяки цьому він ставав би впевненим у собі, незалежним.

Пантелеймон Куліш був відомий своїми високими моральними стандартами та великою увагою до етичних питань. Насамперед, він пропагував патріотизм та громадську відповідальність, повагу до інших. Для нього важливими були справедливість та рівність, людяність та співчуття, а також акцентував увагу на постійному самовдосконаленні.

Ще одним аспектом педагогічної аксіосфери є культура спілкування. Пантелеймон Куліш був відомий своєю ввічливістю, повагою до інших і глибоким розуміння. Якісне спілкування є ключовим для побудови взаєморозуміння та спільної праці. Він активно використовував письмовий та усний спосіб спілкування для обміну думками, ідеями та підтримки інших. У своїх текстах, включаючи листи, публіцистику та літературні твори, Куліш намагався висловлювати свої думки чітко та точно, уникати непорозумінь і сприяти зрозумілому сприйняттю. Куліш виявляв цікавість до думок і поглядів інших людей, ставив запитання та висловлював власні думки з наміром зрозуміти погляди інших, завжди був відкритим до діалогу. Ці аспекти показують, що Куліш прагнув не лише передавати свої ідеї, а й створювати сприятливу атмосферу в процесі навчання для взаємодії, обміну думками та спільного навчання.

Педагогічні інновації відіграють важливу роль у розвитку освітнього процесу, покращенні якості навчання та виховання, а також у формуванні компетентних, творчих та готових до викликів суспільства особистостей. Інновації допомагають розробляти нові, більш ефективні методи та підходи до навчання, що сприяє кращому засвоєнню знань та розвитку навичок учнями.

Пантелеймон Куліш зробив значний внесок у стандартизацію та розвиток української літературної мови. Його орфографічні норми стали основою для багатьох подальших робіт і визначили загальноукраїнський стандарт. Він був одним із активних учасників Кирило-Мефодіївського товариства, просвітницької організації, яка прагнула забезпечити національну освіту на Україні та використовувати українську мову як мову навчання. Його роман "Чорна Рада" був інноваційним першим українським історичним романом, що поєднував художність і патріотизм.

Незважаючи на те, що Куліш відомий перш за все як письменник та громадський діяч, особливо актуальними є його погляди на професійні цінності педагога. Однією з найперших на найважливіших, на його думку, є любов до навчання та виховання, тобто педагогом є та людина, яка віддано та відповідально ставиться до навчального процесу, а також до виховання майбутніх громадян. Куліш підкреслював важливість вивчення та розуміння власної національної культурної спадщини.

Професійні цінності педагога можуть включати прагнення передати це розуміння своїм учням, допомагаючи їм зрозуміти свої коріння та ідентичність. Не менш важливим було і вміння сприяти учнівському росту, розвивати в учневі його потенціал. Куліш хотів, щоб сам педагог прагнув кар’єрно зростати, вдосконалювати свою педагогічну майстерність. Ці аспекти дають загальний нарис професійних цінностей педагога в розумінні Пантелеймона Куліша, які відображали його погляди на роль та важливість педагога у суспільстві та освітньому процесі.

Отже, Пантелеймон Куліш, як видатний український письменник, громадський діяч і педагог, відіграв важливу роль у формуванні педагогічних підходів, цінностей та інновацій у навчанні. Він висував високі ідеали патріотизму, гуманізму, розвитку особистості та глибокого розуміння культурної спадщини. Його педагогічні цінності базувалися на любові до

Батьківщини, повазі до української мови та культури, розвитку особистості через освіту та формуванні моральних цінностей учнів.

У своїй педагогічній активності Куліш акцентував на інноваційних підходах до навчання, використанні української мови в освітньому процесі, підтримці розвитку особистості та формуванні глибокої національної свідомості. Він пропагував використання національної літератури та культурної спадщини як засобів навчання та виховання.

Його погляди на роль педагога були зосереджені на тому, щоб педагог був наставником, який не лише надає знання, але й виховує моральні цінності, глибокий гуманізм та любов до Батьківщини. Він вірив, що педагог повинен бути прикладом для своїх учнів та сприяти їхньому розвитку як особистостей.

Роль педагога у розумінні Пантелеймона Куліша відображає важливість розвитку особистості, національної ідентичності та культурної спадщини через освіту. Його внесок у педагогіку допомагає нам розуміти значущість гуманістичних цінностей у вихованні молодого покоління та формуванні глибокої національної свідомості.

1.5. «Граматка» Куліша як епоха освітнього відродження в Україні

Протягом багатьох століть освіта завжди займала одне із важливих місць в житті людини та суспільства. Серед плеяди українських культурних діячів нараховується чимала кількість постатей, які при написанні творів керувались безмежною любов'ю до свого народу та прагненням підвищити його освітній рівень. Серед таких і Пантелеймон Куліш – автор першого букваря під назвою «Граматка».

Твори Пантелеймона Куліша все ще не є належно оціненими та визнаними, оскільки спершу про нього говорять як про автора першого історичного роману «Чорна Рада», і мало хто знає, що саме йому ми завдячуємо першим україномовним букварем для недільних шкіл.

Бачачи складний шлях навчання українських дітей, Куліш взявся за написання підручника українською мовою, оскільки розумів, що мова є одним із найважливіших чинників в процесі навчання. В одному з листів до українського письменника Валентина Тарнавського він писав: «Отсе, гулящими днями написав я добру книжку: «Граматка для людей, которі бажають просвітить свій розум наукою»[66]. Беручись до написання, Куліш відштовхувався від принципів доступності, народності та розумінні прочитаного.

У 1857 році «Граматку було видано у Санкт-Петербурзі. Це був невеликий підручник, обсягом 149 сторінок, у 1861 рокі було з'явилось друге видання, проте кількість сторінок зменшилась до 69. Його було поділено на 2 частини: власне граматика та арифметика. Сама «Граматка» написана новим фонетичним правописом – кулішівкою, яку запровадив Пантелеймон Куліш. Всього є дванадцять розділів.

[66]Цитую за: Кравченко О.О. Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819-1897). дис. … канд. пед. наук. Ін-т педагогіки АПН України. Умань, 2009. 223 с. – С. 111.

Граматка була розрахована не тільки для школярів, але й для старшого населення, оскільки чимала кількість населення на той час все ще була неосвіченою. Весь буквар написаний чітко та зрозуміло, використовується народна розмовна лексика.

Розпочинається граматка передмовою, в якій автор зазначає: « «Скілько ні есть у насъ по Вкраіні граматокъ и букварівъ, то всі вони не годятця намъ для первоі науки письменства, бо печатані не нашою мовою, а черезъ те всяка дитина довго нудитця надъ книжкою, поки навчитця иноязичниі слова розбірати, черезъ те надовго діти зъ дому для науки одлучаютця, одъ роботи одвикають, псуютця безъ отцевського й материнського догляду, ище жъ за довгу и трудну науку треба не мало й платити. Тимъ и письменство не дуже ширитця въ насъ поміжъ людьми; а тимъ часомъ ледачі писарі и всякі нечестиві законники темного чоловіка морочять и тіснять, бо неписьменний чоловікъ – все одно, що темний на очи: куди поведе поводирь, туди и йде – хоть би и въ яму. Треба учить дітей письменства такъ, щобъ, дурно часу не гаявши, швидко зрозуміла дитина науку читання, а до сёго найперва помічъ – щобъ граматка зложена була рідною Українською мовою.[67]

Насамперед у першому розділі – «Азбуці» Пантелеймон Куліш подав алфавіт «гражданка» в різних варіаціях: прописні літери, малі, великі. У другому розділі під назвою «Правила для вчителя» акцентовану увагу на тому, як правильно використовувати буквар та загальні рекомендації по правилах використання «кулішівки».

Розділ «Склади» містить знамениті «Давидові псалми» - поезію Тараса Шевченка та короткі сторичні відомості про одного з гетьманів доби козаччини – Северина Наливайка. Загалом тексти поділено на 12 уроків, які поступово збільшуються в обсязі. Далі йде розділ «Читаннє по верхамь», де розміщено ті

[67] Куліш П. О. Граматка /. – СПб: Типографія П. А. Кулиша, 1857. – 149 с. – С 1. https://chtyvo.org.ua/authors/Kulish/Hramatka/

самі тексти, але вже не по складах. Його Куліш поділив на дві частини, друга з яких під назвою «Наука» містить завдання до першої частини.

Сам Куліш був категоричним противником механічного запам'ятовування напам'ять, оскільки для цього необхідно було витратити достатньо часу та витратити чимало зусиль.

Важливим та цінним був підручник і з релігійної точки зору. Зокрема, на сторінках було розміщено такі зображення: Діва Марія з маленьким Ісусом, Ісус Христом на Тайній вечері та зображення розп'яття Ісуса. П'ятий розділ «Поглядь на Божу правду, которою держитця світь» в основному зосереджений на Біблії , християнських поняттях та ключових християнських цінностях. Автор намагався розкрити роль християнства як релігії в житті кожного віруючого.

Наступний розділ теж релігійного характеру – «Коротенька священная история», в якому викладено історію створення світу Богом. І для того, аби краще засвоїти релігійний матеріал, письменник подає невеликий питальник, який розміщено у розділі «Коротка наука християнської віри». Насамперед, Пантелеймон Куліш сформулював питання так, щоб вони мали проблемний характер. Наприкінці підручника є ще два розділи релігійного характеру – це «Великі слова із Письма Святого» та «Молитви». – написані старослов'янською мовою.

Цікавими та пізнавальними є розділи «Прислів'я», в якому вміщено приказки, прислів'я та загадки та «Яка була доля нашого народу од найдавніших часів.». Пантелеймон Куліш знайомить читачів з багатством української мови, а також з історією нашого народу – розповідає про довготривалу боротьбу проти іноземного панування .

Оригінальністю відзначився і розділ «Арифметика», в якому автор зосередив увагу на основних математичних діях – додаванні («складаннє»), відніманні(«одліч»), множенні(«помноженнє») та діленні(«поділ»). Автор схематично зобразив цифри, подав табличку множення та розтлумачив, як нею

користуватись. Завершується цей розділ математичними задачами та завданнями на закріплення знань.

Завершальною частиною «Граматки» є «Слово до письменнихь», де автор показує свою захопленість та любов до Батьківщини, українського народу та рідної мови. Куліш пише: « Шануй же всякь свое рідне словов, которе же одь кого иншого якь одь самого Бога намь надане, и не для того надане, щобь ми дарь Божий зневажили й забули. Хто его зневажае й забувае, той самохіть виганяе себе зь рідної семьі українськоі, и до такого не обернетця серце, якь до родича, на чужині, такого не привітае наше племя по-братерські підь Карпатами, чужа тому наша після, которій немае рівні по всему світу, німа для того буде щира душа наша, и нема ему частини вь тій славі, котороі добули собі наши предки полемь и моремь у всего світу, воюючи за віру Християнськую и волю людськую».[68]

Стильове оформлення підручника викликає ще більшу зацікавленість, кожен розділ та параграф окремо виділено красивими літерами.

Відзначив появу такого букваря і Тарас Шевченко – не менш важлива постать в історії української мови та літератури. Зокрема, в своєму «Щоденнику він писав: «Як чудово, розумно й благородно складений цей зовсім новий буквар. Дай, боже, щоб він привився в нашім біднім народі. Перший вільний промінь світла, спроможний проникнути в стиснуту пополам невольничу голову»[69]. Цитую за Євтухом М.Б.

У другому виданні до Граматки, яка була опублікована у 1861 році, Куліш писав, що «Найперше діло въ отця-матері повинне бути, щоб дитину своею рідною мовою до розуму доводити, щобъ дитина, вчившись письменства, отъ своіхъ людей не одвікала и на добро своій громаді до розуму доходила: зъ тихъ-бо письменнихъ мало добра бувае, що чужоземцями черезъ

[68] Граматка / П. О.] [Куліш. – СПб: Типографія П. А. Кулиша, 1857. – 149 с.
[69] Євтух М. Б. Освітньо-педагогічна діяльність Пантелеймона Куліша.// Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша):зб. Матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 18жовтня 2019.С. 18-23. – С. 21.

науку роблятця, и до свого рідного люду слова промовити по-своему не вміють».[70]

Не забуває Куліш і про післяшкільне виховання дитини, яке є не менш важливим для подальшого життя.

Граматика Пантелеймона Куліша має велику історичну значимість і залишає свій відбиток на сучасній українській мові і лінгвістиці. Велика частина правил і норм, встановлених Кулішем у своїй граматці, відіграє важливу роль у формуванні сучасної української літературної мови. Граматка Куліша сприяє розвитку мовної культури та грамотності серед громадян. Вона стала основою для викладання української мови в школах і навчальних закладах, допомагаючи сучасним українцям вивчати та розуміти норми літературної мови. Також ще одна її функції полягає у тому, що вона сприяє збереженню і розвитку української мови як важливої частини національної ідентичності. Вона покликана запобігати втраті мовних та культурних особливостей в умовах глобалізації. Граматка Куліша надалі використовується як навчальний матеріал для української мови та літератури в школах, університетах і інших навчальних закладах.

Ідеї Куліша щодо розвитку української мови сприяли її збагаченню та розвитку. Він підтримував вживання словникового багатства та створення нових слів для опису сучасних явищ. Роботи Куліша також вплинули на стиль письма та мовний вираз українських літераторів і журналістів.

Куліш вивчав та аналізував морфологічні та синтаксичні особливості української мови, і його роботи стали важливим джерелом для розуміння структури мови та синтаксичних правил. Варто також відзначити, що ця праця Куліша враховувала різницю між різними діалектами української мови та намагалася створити компромісний варіант, який би був зрозумілим для всіх українців. Це вказувало на його бажання об'єднати різні говірки в одну мову.

[70]Куліш П. О. Передмова до Граматки (1861) Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша. Упор. О.О.Кравченко. Умань, 2008. С. 106.

Як педагогічний текст, граматика Куліша залишається частиною культурної спадщини України, яка може бути передана майбутнім поколінням як приклад правильної мовної практики та культурного надбання. Граматка є важливою частиною культурної спадщини України. Вона представляє історичний етап у розвитку української мови та мовознавства, а також стала символом боротьби за збереження національної ідентичності та мови в складний історичний період. Зокрема, сприяла збереженню мовної самобутності та відокремленню української мови від російської та інших мов. Це мало велике значення для зміцнення національної ідентичності. Граматка, як педагогічний текст, допомагає сучасним читачам розуміти історичний контекст та боротьбу за мовні права в минулому України. Вона стає джерелом для вивчення історії українського національного відродження. Граматка Куліша може бути використана в освітніх програмах і як навчальний посібник для вивчення української мови та мовознавства. Вона надає основу для вивчення правопису, морфології та синтаксису української мови. Цей процес визначив сучасне обличчя української літературної мови, сприяв формуванню національної самосвідомості, і став важливою складовою культурного та історичного спадку України.

Роботи Куліша надалі надихають сучасних мовознавців, письменників та вчених до досліджень у галузі мовознавства та літератури. У сучасному світі глобалізації та інформаційних технологій існує загроза втрати мовної ідентичності. Граматика Куліша, як педагогічний текст, нагадує про важливість збереження та розвитку української мови. У сучасному інформаційному суспільстві вміння аналізувати та розуміти мовні конструкції та вирази стають важливими. Граматика Куліша може розвивати мовне мислення та аналітичні навички.

У другій половині XIX століття Україна переживала складний соціально-політичний період, коли національні амбіції та боротьба за культурні права стали актуальними. Мовна революція була частиною цього процесу, що прагнув зміцнити українську ідентичність. Ця праця була частиною процесу

мовної революції, яка відбувалася в Україні у другій половині XIX століття. Ця революція створила фундамент для подальшого розвитку української мови та літератури, а також встановила їхню вагомість у сучасному культурному контексті. Мовна революція, в яку включалася граматика Пантелеймона Куліша, мала далекосяжні наслідки для української мови, культури та ідентичності. Вона створила основу для подальшого розвитку української літератури та сприяла визнанню української мови як символу національного духу.

Отже, "Граматка" Куліша була важливим кроком в історії освітнього відродження в Україні. Цей період, що припадає на другу половину XIX століття, відрізнявся активною боротьбою за збереження та розвиток української мови, культури та національної самобутності.

"Граматка", опублікована у 1857 році, мала значний вплив на українську освіту та культуру. Цей підручник з читання став початком систематичного навчання грамоти українською мовою. Її впровадження сприяло зростанню числа українських шкіл, вчителів та учнів, що сприяло підвищенню грамотності та розвитку освіти серед українського населення.

Крім того, "Граматка" Куліша була не просто навчальним посібником, але й засобом формування національної свідомості та ідентичності. Вона пропагувала використання української мови як засобу навчання, що допомагало українцям зберегти свою культуру та самобутність у важкі часи під тиском інших імперій. "Граматка" може бути розглянута як символ епохи освітнього відродження в Україні. Її значення полягає не лише в навчанні грамоти, але й у збереженні та поширенні української мови, культури та національної ідентичності. Внесок "Граматки" у розвиток українського суспільства залишається визначним, а спадщина Олександра Куліша продовжує надихати наступні покоління українців у прагненні до освіти, самовизначення та розвитку своєї культури.

Граматика Пантелеймона Куліша, як ключовий педагогічний текст, відіграє важливу роль у літературному процесі, встановлюючи правила та норми мовлення, створюючи літературну мову, та підкреслюючи важливість використання української мови як засобу виразу. Вплив мовної революції відчутний і в сучасному українському суспільстві, яке надалі ставить за мету збереження, розвиток та підтримку української мови та культурної ідентичності в умовах глобалізації.

Весь педагогічний спадок Пантелеймона Куліша служить нагадуванням про важливість мови як символу національної свідомості, і продовжують впливати на розвиток українського суспільства, освіти, літератури і культури, вони несуть важливе повідомлення для сучасного українського суспільства:

Граматка Пантелеймона Куліша залишається освітнім ресурсом, який сприяє мовній грамотності та розвитку мовної свідомості. Вона допомагає людям вивчати українську мову як мову комунікації, яка дозволяє виражати думки і почуття. Українська мова є важливим культурним ідентифікатором, і збереження її як мови культури та мистецтва допомагає підтримувати українську культурну спадщину та її унікальний внесок у світову культуру.

Важливо пам'ятати та вшановувати спадок Пантелеймона Куліша та інших діячів мовної революції, які присвятили своє життя підтримці та розвитку української мови та культури.

ВИСНОВКИ ДО 1 РОЗДІЛУ

Отже, Пантелеймон Куліш був видатним педагогом, письменником і літературним діячем, чиї погляди та внесок в українську освіту та літературу є надзвичайно значущими. Його педагогічні погляди пройшли еволюцію і були спрямовані на розвиток української мови, національної свідомості та формування громадянської самосвідомості серед учнів.

Перш за все, Пантелеймон Куліш відіграв важливу роль у збереженні та розвитку української мови. Він відстоював право українців на використання своєї рідної мови в освіті та літературі. Куліш активно пропагував використання української мови як основи національної ідентичності, що сприяло зміцненню українського народу як громадянської та культурної спільноти.

Пантелеймон Куліш також мав значний вплив на розвиток української літератури. Його власні твори, зокрема роман "Чорна рада", стали важливими шедеврами української літератури і вплинули на подальший розвиток українського роману. Він також підтримував і сприяв розвитку інших українських письменників та літературних об'єднань, що сприяло виробленню національного літературного канону.

П. Куліш активно досліджував питання педагогіки та освіти, і його педагогічні тексти, зокрема "Викохування дітей", стали цінними джерелами педагогічних знань і ідей. Він наголошував на важливості індивідуального ставлення до кожного учня, на забезпеченні доступної освіти та національно-культурного виховання. Куліш розвивав ідеї практичного навчання та активного залучення учнів до самостійної роботи та творчості.

«Граматка» Куліша, яка була першим українським підручником для початкової школи, відіграла важливу роль у розвитку освітнього відродження в Україні. Вона сприяла поширенню грамотності серед українського населення та стала символом національної самосвідомості. «Граматка» Куліша

відображала національні особливості української мови і стала основою для подальшого розвитку української педагогічної літератури.

Узагалі, педагогічні погляди Пантелеймона Куліша зосереджувалися на розвитку української мови, культури та освіти. Його внесок полягав у пропаганді української мови, формуванні національної свідомості та розвитку особистості кожного учня. Його прогресивні педагогічні ідеї вплинули на формування сучасної української педагогіки та залишаються актуальними й сьогодні.

Пам'ять про Пантелеймона Куліша і інших борців за українську мову нагадує сучасному поколінню про складності та важливість збереження мовної ідентичності в минулих часах. Вона допомагає вникнути в історичний контекст та умови, у яких зародилася мовна революція. Вшанування спадку Куліша і інших діячів сприяє підвищенню національної свідомості та віри у власні можливості українського народу. Вони стають символами національної гідності.

Пам'ять і вдячність перед мовними піонерами, такими як Пантелеймон Куліш, сприяє підтримці та розвитку української мови і культури, викликає відчуття гордості та відповідальності перед минулими, сучасними та майбутніми поколіннями українців. Вона свідчить про важливість мови як символу національної свідомості і ідентичності, який несе надію та віру в майбутнє.

Розуміння історичного контексту, в якому відбувалось написання педагогічних творів, допомагає сучасному поколінню більше оцінити важливість збереження мовної ідентичності. Умови, в яких діяли Куліш та інші, були важкими, але їхні зусилля сприяли зміцненню української мови. Пам'ять про складності, з якими стикалися українці в минулому, надихає сучасне покоління ставити життєві пріоритети на збереження та розвиток мови та культури. Вона нагадує, що історія мови та ідентичності є постійним викликом, який потребує уваги та боротьби. Історичний досвід Куліша та

інших мовознавців слугує джерелом натхнення для сучасних діячів, які працюють над підтримкою української мови та культури. Вони можуть брати приклад з мужності та відданості своїх попередників. Пам'ять про борців за українську мову є об'єднуючою силою для українського суспільства. Вона підтримує ініціативи, спрямовані на зміцнення мовної ідентичності та забезпечення захисту української мови в сучасному світі.

РОЗДІЛ ІІ. Видавнича і просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша

2.1. Участь у видавничих і національно-просвітницьких проектах (видання ПРАВДИ)

Українська видавнича діяльність у XIX столітті була важливою складовою розвитку української культури та літератури. Завдяки видавництвам були поширені значні літературні твори, історичні праці, наукові дослідження, а також праці з педагогіки, філософії та інших галузей. На тлі політичних, соціальних та культурних змін того часу, видавництва стали важливими центрами поширення українських ідей, літературних творів та знань.

Куліш заявив про себе не тільки як про письменника та педагога, але й як журналіста, редактора та активного діяча видавничої справи.

Про роль преси та її вплив на народ Куліш казав: «Періодична преса – се сила, а нам треба сили, щоб формувати мислі: бо без мислєй не буде з нашого народу нічого. Мужики самі не спроможуться на національне життє. Се добрий матеріал, та будівничих нема! Треба виробити систему прослучай, про будущину, щоб нам не робити чужого діла, а своє власне. Періодична печать і тим ще добра, що скликає людей до одного куреня. Хто б кого й довіку не знав, то знатиме. А зібравшись куренем, і абиякі люде один від одного наберуться розуму і досвіду».[71]

Його видавнича діяльність почалась із співпраці з російськими часописами, такими, як: « Современник», «Русская Беседа», «Литературная газета» та ін. Проте, сам Куліш був цим незадоволений, адже він хотів займатись видавництвом, спрямованим на висвітлення життя українського народу, його літературних надбань. Тому він задумав видати періодичне видання під назвою «Життя українського народу», в якому б висвітлював різні аспекти України – її

[71] Цитую за: Кравченко О.О. Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819-1897). дис. … канд. пед. наук. Ін-т педагогіки АПН України. Умань, 2009. 223 с. – С 177

історію, географію, побут, традиції, культуру, але, на жаль, йому не вдалось цього зробити.

У зв'язку з співпрацею з Кирило-Мефодіївським товариством Кулішу було заборонено займатись літературною діяльністю, проте після майже десятирічного заслання, у 1856 році, він все ж повертається до своєї роботи. У 1847 році, під час арешту, на запитання жандармів: «Які книжки ви хотіли друкувати і які думали відкривати школи, де і яким чином?», П. Куліш відверто виклав свою програму: «Ми мали намір написати короткі підручники малоросійською мовою із священної та цивільної історії, географії, рахунку і сільського господарства, а школи заводити спершу в невеликій кількості, мали намір умовити поміщиків‖».[72]

У 1857 році Куліш переселяється до Петербургу, де відкриває власну друкарню під назвою «Друкарня Пантелеймона Куліша», першою виданою книжкою стала остання праця Гоголя «Роздуми про Божественну Літургію». Ця друкарня була важливим осередком розвитку українського національного руху.

Активно видавались у друкарні твори таких визначних письменників, як Тараса Шевченка, Григорія Квітки-Основ'яненка, самого Куліша, Марка Вовчка та інших.

У 1857 році виходять друком «Проповіді на малоросійській мові, протоієрея Василя Грегулевича», у 1858 році видає збірку «Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті. Слово на новий вихід Квітчиних повістей».

За період з 1860 по 1862 було видано більше 20 видань для народу під назвою «Сільська бібліотека». Це були так звані «метелики», тобто книжечки просвітницького характеру за низькою ціною.

[72] Кравченко О. О. Життя, віддане Просвітництву (Праця і творча діяльність Пантелеймона Куліша) Умань,2012. 340 с. – С.54

Того ж року Куліш написав знамениту «Граматку» – перший україномовний буквар, який мав на меті підвищити освітній рівень серед населення. Проте, через цензуру, вона не була широко розповсюдженою. Згодом, у 1861 році з'явилось друге її видання, але в зменшеному обсязі.

Пантелеймон Куліш взявся і за видання періодичних видань – альманахів, журналів, але через цензурні утиски ця справа розвивалась повільно. Чимало зусиль доклав Куліш для видання свого історичного роману «Чорна рада», який після численних перевірок все ж був надрукований.

Протягом 1856-1857 років виходив збірник фольклорно-етнографічних та історичних матеріалів під назвою «Записки Южной Руси». За цей час вийшло два томи, які були схвально прийняті громадськістю. В одному з листів до Тараса Шевченка він писав: «Як би мені хотілося, щоб ти зробив свої Записки о Южной Руси постоянним періодическьким ізданієм на кшталт журнала. Нам з тобою треба б поговорити о сім святім ділі».[73]

У 1860 році Куліш видає літературно-художній альманах «Хата» . В ньому переважно друкувались твори Є Гребінки, Марка Вовчка, Т. Шевченка та ін. Цензурні обмеження вплинули на видання альманаху, що унеможливлювало подальше розповсюдження.

Знаменною подією в національно – культурному житті українців під владою російської імперії було видання українських видань. Доклав зусиль Куліш і для видання «Основи» – щомісячного науково-літературного журналу, який був першим журналом суспільно-політичного спрямування, який виходив в російській імперії. «Основа» була одним із ключових осередків для національного руху в другій половині XIX столітті, а тому сам Куліш докладав чимало зусиль для її видання.

За допомогою цього журналу письменник хотів покращити просвітницько-освітній рівень читачів, а тому включив в зміст журналу і

[73] Шевченко Т. Лист до П. Куліша https://www.t-shevchenko.name/uk/Corresp/1857/1857-12-04pok.html

тексти відповідного характеру. Друкує він чимало своїх творів, зокрема, свою «Історію од найдавніших часів» та нариси «Хмельниччина» та «Виговщина» у 1861 році.

Куліш очолював рубрику «Обзор украинской словесности», в якій висвітлював життєвий та творчий шлях культурних діячів України.

У 1862 році журнал «Основа» припинив виходити, достовірно невідомо, через що саме, але роль Куліша безумовно є важливою. Сергій Єфремов писав, що Куліш: «з одного боку проорав таку глибоку борозну в українській свідомості, що з тієї борозни аж до останніх часів не сходила в головній масі громадська думка на Україні, а частково в своїй ідеологічній основі й досі на ній лишається”[74]. Виданий спочатку Валуєвський циркуляр, згодом – Емський указ, лише ускладнили та практично викорінили видавничу справу Куліша. Саме тому він вирішує взятись за видавництво в Західній Україні, де не було російського впливу.

В Галичині, яка була під владою імперії Габсбургів, видавництво розвивалось значно краще, адже влада не проводила таких жорстоких обмежень, як це було на Наддніпрянській Україні. Багато чого зробив Куліш для видання українського літературно-наукового журналу «Правда», який виходив у Львові з 1867 року. На його сторінках друкувались твори як галицьких, так і наддніпрянських письменників, зокрема твори самого Куліша, Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, про оповідання якої писав, що: «У г. Марка Вовчка, напротив, каждый рассказ от начала до конца представляет гармоническое во всех частях и в самых мелочах художественное создание. Все у него живо, выразительно, просто, как в действительности, и все связано между собой общей идеей, которой автор не высказывает, но которая сама собой выражается в каждом факте. Прелесть язика в этих разсказах дивная! Казалось, после Шевченка,

[74]Єфремов С. О. Історія українського письменства Київ,1995. 686 с. – С. 392

нечего было требовать больше от малороссийского языка; но г. Марко Вовчок разсыпал в своих разсказах такие богатства родного слова…».[75]

Під псевдонімом Павло Ратай друкувались тексти релігійного характеру. Насамперед псалми.

Перебуваючи в Галичині, Куліш налагоджував тісні зв'язки з тутешніми митцями, насамперед він почав тісніше спілкуватись з українським композитором, педагогом, журналістом Анатолем Вахнянином, який був на посаді редактора журналу. Намагався встановити дружні зв'язки і з Омеляном Партицьким, який також займався журналом, проте, це не вдалось через різні погляди.

Куліш був і меценатом, і автором «Правди». Зокрема у 1869 році було надруковано його педагогічні тексти, такі, як «Викохування дітей» та «Викохування дітей за підмогою школи».

Того ж року журнал «Правда» налічував 276 передплатників, чого не вистачало, аби покрити всі потреби. Згодом, через суперечності з А. Вахнянином, Куліш припиняє фінансування журналу, який у 1870 перестає друкуватись, і згодом Куліш втрачає інтерес до неї. В одному з листів до Осипа Барвінського, він писав: «Про «Правду» мушу Вам сказати, що не буду писати до неі нічого, бо не маю часу. А нехай Галичане самі працюють, як уміють».[76]

Мав відношення Куліш і до діяльності просвітницьких організацій. Так, зокрема, він був учасником таємного гуртка, який мав назву Кирило-Мефодіївське товариство, або як зазначалось в програмному документі, «Словянське товариство св. Кирила і Мефодія». Воно виникло у Києві і діяло з 1845 до початку 1847 рр. Найактивнішими його діячами були Микола

[75] Куліш П. О. Взгляд на малороссийскую словесность, по случаю выхода в свет книги : ″Народні оповідання Марка Вовчка″ https://www.ukrlib.com.ua/krstat/printout.php?id=28

[76] Райківський І. Взаємини П.Куліша з галичанами в 1870-х рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. Тернопіль, 2015. Вип. 1. Част. 1. С. 45

Костомаров, Микола Гулак, Василь Білозерський, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко та інші.

Сам Куліш не був фізично присутнім в Києві, але підтримував зв'язок з кирило-мефодіївцями за допомогою листування. Він не був офіційним учасником, але, за словами Вовкуна С.В. «був добре обізнаний з ідеологією Товариства». [77]

Учасники гуртка хотіли створити незалежну державу, яка б увійшла до федерації слов'янських народів, і у кожного з членів були різні думки стосовно того, яким чином можна цього досягнути. Пантелеймон Куліш пропагував ненасильницькі методи боротьби, такі як підвищення культурного рівня населення, акцент на традиціях та звичаях. Чимало уваги він приділяв освіті, через яку доносив до підростаючого покоління просвітницькі ідеї.

У березні 1847 р. учасників гуртка заарештували та відправили в заслання. Куліш та Костомаров відбували покарання в Петропавлівській в'язниці. Згодом, його було направлено в Тулу, де він залишився до 1850 року.

Незважаючи на те, що товариство проіснувало недовго, воно здійснило неабиякий вплив на формування української національної свідомості, а також започаткувало процеси державотворення. Кирило-Мефодіївцям належить формування української національної ідеї.

Отже, Участь Пантелеймона Куліша у видавничих і національно-просвітницьких проектах відіграла значну роль у розвитку української культури та освіти. Куліш був відомим письменником, громадським діячем і видавцем XIX століття, який активно працював над популяризацією української мови і літератури.

Його діяльність була насамперед спрямована на збереження та розвиток української культури, мови та освіти. Це дало можливість поколінням

[77] Вовкун С. В. Внесок П.О. Куліша у діяльність Кирило-Мефодіївського товариства// Культура і сучасність., 2014.№ 1. - С. 170

українців вивчати та розуміти свою національну спадщину, сприяло національному самоусвідомленню і зміцненню національної ідентичності.

Його праця дала поштовх українській літературі та сприяла формуванню національної свідомості серед українського народу. Куліш вважається одним з найвидатніших діячів українського відродження і його внесок залишає помітний слід в історії української культури та освіти.

2.2. Культурологічна парадигма Куліша

Культурологічні дослідження в XIX столітті відіграли важливу роль для українського народу. Цей період в історії України був пов'язаний з національним пробудженням і змінами, що відбувалися в суспільстві. Фольклор став одним із ключових елементів формування національної свідомості та національної ідентичності.

Протягом багатьох століть українські народні пісні, казки, легенди, обряди та інші жанри фольклору збиралися, досліджувалися і опубліковувалися вченими-фольклористами. Це дало змогу зберегти та передати майже забуті або втрачені елементи української культури. Вчені, такі як Пантелеймон Куліш та Іван Франко та інші, зрозуміли важливість культури як джерела народної мудрості, традицій та духовності.

Збірка та дослідження українського фольклору дозволили створити основу для розвитку літератури, мистецтва та інших сфер культури. Вчені аналізували народні пісні та казки, шукали в них національну самосвідомість, національні символи та ідеали, відображення історичних подій. Це сприяло формуванню національного літературного стилю, розвитку української мови та писемності.

Пантелеймон Куліш був великим прихильником української культури та національної ідентичності. Він розумів, що фольклор є важливим елементом формування національної свідомості і підтримки національного самовизначення. Його праця у галузі фольклористики відкрила шлях для подальших досліджень українського фольклору та стала вагомим фундаментом для розвитку української літератури та культури.

Микола Костомаров писав про Куліша: (Цитую за Оксаною Кравченко) «Познайомився я з Кулішем, і знайшов у ньому людину освічену, талановиту і глибоко знаючу Україну. Він планує видати тут періодичне видання, ціль якого

би була переважно Русь південна… У самого Куліша є багато таких багатих матеріалів, що мені і в сні не снилось…».[78]

Неабиякий вплив на Куліша мав Михайло Максимович, український енциклопедист, фольклорист та науковець. Саме він запропонував Кулішу зробити фольклористичні замітки в рідному містечку Вороніжі. Результатом цього, а також декількох тогорічних подорожей, стала збірка «Заметки о малороссийских обычаях, верованиях, одеждах, утварях, постройках и пр.». Переважно тут висвітлювались різні побутові аспекти життя людей.

Куліш був членом Київської археографічної комісії, у 1843 році він взявся досліджувати Київську губернію, її найцікавіші та найвизначніші місця.

Він фіксував кожну фольклористичну деталь: казку, притчу, розмову, пісню. Перед кожною поїздкою мав попередньо підготований питальник, це давало змогу зосередитись на роботі. Як результат його подорожей з'явились зошити «Різні матеріали і замітки» та «Перекази, замітки про древності».

Підсумком кількарічної діяльності Куліша як фольклориста стало видання двотомного збірника «Записки о Южной Руси». Це була чи не найосновніша праця Куліша як фольклориста. У збірці було зібрано фольклорний та етнографічний матеріал, пісні, думи, легенди, приказки, прислів'я, побутові згадки з життя людей. Поява такої грунтовної праці одразу викликала широкий резонанс в науковців та літературознавців, праця Куліша отримала як негативні так і позитивні коментарі, проте, все ж більшість відзначила її схвально, оскільки вона дійсно була надзвичайно цінною.

Перший том було видано у 1856 році, другий – в 1857 році. Сам Куліш писав, що мав на меті «вивчити Малоросійські характери в самому гнізді Малоросійської народності, зібрати пісні, повір'я і перекази про минуле в місцях, найбільше відомих в історії»[79].

---

[78] Кравченко О.О. Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819-1897). дис. … канд. пед. наук. Ін-т педагогіки АПН України. Умань, 2009. 223 с. – С. 160

[79] .Куліш П. О. Записки о Южной Руси 1856. – Т. 1. – 312 с. - С.236

Ще в першому томі Куліш наголосив на тому, наскільки важливо є зберегти рідну мову: «У наш час було би лишнім говорити про те, яку важливу роль в народоописі відіграє мова народу, який описують, і все, що передається із покоління в покоління на цій мові. Простонародні оповіді та пісні складають тепер предмет вивчення філологів, етнографів та істориків, - не говорячи вже про поетів, для яких це живе джерело свіжості, сили і різноманітності мови».[80]

Якщо проаналізувати два томи, то бачимо, що перший том містить тексти історичного характеру, насамперед це записи самого фольклориста, його відмітки. У другому томі автор подав зміст зібраного матеріалу. Поділивши його на 3 частини: «Изследования, Сказки, легенди и поверия, та Песни.» Тут також опубліковано і поему Наймичка, яку написав Тарас Шевченко, проте немає згадки про його авторство через те, що він все ще був у засланні.

Колоритними є «Малоросийские народние песни, положенние на ноти для пения и фортепьяно Андреем Маркевичем», хоча пісні не систематизовані, та навіть не мають назв. Переважно це пісні родинно-обрядові «Весільня», «А в липині а в осичині Там староста да траву косить (№16), календарно-обрядові «Веснянка» (№7), «Щедрівка» (№8). І все ж найбільше є ліричних пісень про кохання, наприклад « Ой, вийду я на шпилечок» (№1), «Чи се тая дівчинонька живе (№3), «Ой піду я пійду не берегом, лугом (№4) та ін., а також історичних «Ой Морозе да Морозенку» (№11), «Не дивуйтеся добриї люде» (№21), «Ой ішли наші славні Запорозці» (№25).

Особливо цінним була оцінка Михайла Максимовича, який, як уже зазначалось, мав неабиякий вплив на становлення Куліша як фольклориста. «Получиль ваши новий гостинець, «Записк о Южной Руси, и сердечно благодарю за прекрасніьй подарокь. Я читаю сь наслажденіемь ваши Записки, встречая вь нихь то старьхь знакомлевь своихь, то новия новиніь, добитья вами ізь старой памяти народа. Хвала вамь и сотрудникамь вашимь.. Какь все живо и свьжо вь вашихь 2Запискахъ», и ети стародавнія думи бандуростовь, и

[80] .Куліш П. О. Записки о Южной Руси 1856. – Т. 1. – 312 с. - С. 1

болтовия вашихь разкащиковь, и ваши собственния историко-поетическія мисли и мечти. Любуясь вашею книгою, я поучаюсь многому изь нея».[81]

Високо оцінив цю працю Тарас Шевченко. В одному з листів до свого близького товариша Михайла Лазаревського він писав: «Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за «Записки о Южной Руси». Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав. Може, він і розсердиться на мене за те, що я його алмазний подарок «Записки о Южной Руси» послав на Чорноморію Кухаренкові. Так що ж! Скажи, не втерпів. І яквін, крий його Мати Господня! не видасть второго тома, то не тільки я, ти, всі земляки наші і вся Слов'янщина проклене його і назове брехуном.» .[82]

Завдяки цій праці Куліш проявився і як перекладач, оскільки російськомовний матеріал пише своїм власним правописом – кулішівкою.

«Записки о Южной Руси» були не просто збірником етнографічним матеріалів, це був своєрідний твір, доповнений коментарями та доповненнями від автора.

Під час своїх подорожей познайомився письменник і з Міхалом Грабовським – літературним критиком, істориком, представником «української школи» в польськомовній літературі. Від Куліша він дізнався багато чого про українські пісні та легенди, це неабияк надихнуло Грабовського, і він навіть надрукував певну частину зібраних Кулішем матеріалів в польському часописі під назвою «Rubon». Грабовський неодноразово підтримував Куліша, навіть надавав його польськомовні матеріали, які стосувались історії України.

Про свої досягнення, як етнографа, Куліш неодноразово згадував, кажучи що: «Здійснив я літом… подорож по Малоросії і виявив великі

[81] https://books.google.de/books?id=aEo8AQAAIAAJ&pg=PP9&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false
[82] Лист До М. М. Лазаревського https://ua-kobzar.livejournal.com/454970.html

результати, до речі записав із уст народу багато прекрасних переказів (особливо про гайдамак) з такою точністю, що вони цілком можуть називатися уривками із усної народної літератури. Дивні речі! що за красота слова! що за дивний політ фантазії!»[83].

Тісні співпрацював і з іншими видатними етнографами, насамперед з Михайлом Максимовичем, Осипом Бодянським, Миколою Білозерським та іншими.

Неабиякої уваги приділив Куліш пісням: «Пісні суть – історія народу, жива, яскрава, переповнена фарб, істини, яка висвітлює все життя його. Історик не повинен шукати в них показання дня і числа битви, або точного пояснення місця. Але коли він захоче дізнатися вірний бут, стихії характеру, все загибелі і відклики почуттів, хвилювань, страждань, веселощів зображеного народу, коли захоче постигнути дух минулого століття, тоді він буде цілком задоволений»[84]…Вони є символом національного об'єднання, патріотизму і національної свідомості. Одна з основних функцій пісні полягає в тому, щоб відтворювати і передавати настояння, духовність та історію українського народу. Куліш розумів, що пісні можуть відображати історію та традиції народу через тексти та мелодії, а також розповідати про події, які відбулися в минулому, використовувалися для передачі усних традицій та збереження культурної спадщини. Вони можуть відображати моральні, релігійні, політичні та соціальні погляди, а також сприяти поширенню певних ідей та поведінкових норм.

Він зазначав, що релігійність також є важливою складовою пісні: «Где малор[оссийские] песни коснутся религиозного [чувства], там они необыкновенно поэтически[е]. Их вера так невинна, так трогательна, так неп[о]рочна, как непорочна душа младенца. Они обращаются к Богу, как дети к отцу; они вводят Его часто в быт своей жизни с такою невинною простотою,

[83] Кравченко О.О. Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819-1897). дис. … канд. пед. наук. Ін-т педагогіки АПН України. Умань, 2009. 223 с. – С 159

[84] Куліш П. О. Чтение о русской словесности (Публікація Оксани Кравченко) / П. Куліш // Історико-педагогічний альманах. - 2008. - Вип. 1. - С. 79-83. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2008_1_16.

что безыскусственное Его изображение становится у них величественным в самой простоте своей. Иногда, напр[имер], тоскующая дева просит Бога, чтоб Он засветил на небе свечку, когда ее милый будет переправляться через Дунай»[85].

Однією з ґрунтовних праць на історичну тематику була збірка „Украинские народные предания», видана у 1847 році. В Передмові до неї Куліш зазначив, що: « Вважаю своїм обов'язком сказати тільки, що я записував їх стенорафічно, як пісні, цінуючи кожен зворот і слово народної мови»[86] Збірка налічує 3 розділи, до першого увійшли перекази, оповідання на історичну тематику , зокрема про гетьмана Богдана Хмельницького, другий розділ містить казки, у третьому вміщено анекдоти та загадки.

Отже, він був не тільки видатним письменником, але й культурологом і філософом свого часу. Його творчість і діяльність відзначались глибоким вивченням української культури, мови, історії та національної ідеї.

Куліш дотримувався культурологічної парадигми, що передбачала необхідність вивчення культури як основи національної ідентичності. Він впроваджував у свої твори елементи українського фольклору, звертався до національних традицій і звичаїв, а також висвітлював важливі історичні події та героїчні сторінки минулого українського народу.

Куліш показував, що культура і мова є ключовими компонентами формування національної ідентичності, і вони мають бути збережені та підтримані для зміцнення духовності і самосвідомості народу. Він виступав за зміцнення національного самосвідомості, гордості за свою націю та культурну спадщину.

---

[85] Івашків. Недруковане дослідження Пантелеймона Куліша про поетику української народної пісні //Родина Колессів − спадкоємність науково-мистецьких традицій (з нагоди 140-річчя від дня народження академіка Філарета Колесси): Збірник наукових праць та матеріалів. Львів, 2013. С. 383

[86] Кулиш, Пантелеймон Александрович. Украинские народные предания / собр. П. Кулиш. - Москва : В Унив. Тип., 1847. Кн. 1 . – 1847

«Записки о Южной Руси» Пантелеймона Куліша є важливим пам'ятником української літератури та історії, який сприяв укріпленню національної свідомості та вплинув на розвиток української культури. «Записки о Южной Руси» сприяли національному пробудженню та розвитку української літератури та культури. Твір спонукав до обговорення важливих питань національної ідентичності та самосвідомості українського народу.

Культурологічна парадигма Пантелеймона Куліша зробила великий вплив на українську літературу і культуру загалом. Він став важливим лідером українського національного руху, який пропагував культурну самобутність та патріотичні цінності свого народу. Його творчість стала не лише символом національної ідеї, але й джерелом натхнення для майбутніх поколінь українців у збереженні і розвитку своєї культурної спадщини.

2.3. Національна ідея і Пантелеймон Куліш

В XIX столітті в Україні національна ідея була тісно пов'язана з прагненням до відродження української національної свідомості, культури, мови та політичної автономії. На той час Україна була розділена між різними імперіями, зокрема Російською та Австрійською. Така політична ситуація ставила під загрозу українську самобутність та культурну спадщину. Національна ідея є своєрідною основою національної самосвідомості, відчуття спільності та солідарності між громадянами країни. Національна ідея в той час включала такі складові, як патріотизм, національна гордість, віра в свою культуру та традиції, бажання досягти процвітання, розвитку та суверенітету.

Дмитро Чижевський, український енциклопедист, філософ, писав, що «Кожна нація є тільки обмеженим і однобічним розкриттям людського ідеалу. Але лише в цих обмеженнях» [87]. Цитую за Грінбергом Л. Ф. Проблема національного у картині світу Пантелеймона Куліша.

Українські інтелектуали та громадські діячі працювали над розкриттям української історії, культури та мови, що сприяло формуванню національної свідомості серед українського населення. Вони прагнули відродити український дух, зберегти національну спадщину та створити передумови для політичної самостійності.

Національна ідея, яку пропагував Пантелеймон Куліш, мала значний вплив на українське національне відродження того часу. Куліш був одним з провідних представників українського руху того часу і його праці та діяльність внесли вагомий внесок у формування та поширення національної ідеї серед українського населення. Він закликав цінувати свою історію, культуру, духовні надбання свого народу, адже без цього народ, як нація не могла б проіснувати.

[87] Грінберг Л. Ф. Проблема національного у картині світу Пантелеймона Куліша

В літературній спадщині Куліша є чимало творів різного характеру, проте, особливо актуальними є надбання, в яких зберігається національна ідея, акцент на Україні. Його ідейні погляди певним чином відобразились у так званій «Хуторській філософії», яка являє собою філософію кордоцентризму. В цій філософії особливим є символ хутора, який являє собою осередок української самобутності, незламності. Хутірська філософія Пантелеймона Куліша була важливим елементом його національної ідеї і творчості. Вона привертала увагу до важливості сільського життя, національних традицій та національної свідомості. Ця філософія стала частиною української культурної спадщини та зміцнила ідеї національної самосвідомості серед українців.

Хутірська філософія Пантелеймона Куліша відображається у його літературних творах, зокрема в романі «Чорна рада», який був написаний у формі літературної хроніки. Цей роман був надзвичайно важливим для української літератури та культури, оскільки він став своєрідною історіософською розвідкою в минуле українського народу.

Основною ідеєю хутірської філософії Куліша є підкреслення глибоких зв'язків між українським народом і його землею, хутірським життям, тобто життям у селі або малому земельному господарстві. Він звертається до історичної спадщини українських козаків, їхньої боротьби за свободу і незалежність, та акцентує увагу на патріотизмі, гідності і гордості за свою націю.

Куліш впроваджує в свої твори культурні цінності та елементи українського фольклору, вірші, пісні, розповіді селян про героїчні подвиги. Його хутірська філософія акцентує на прекрасних аспектах життя українських селян, на їхніх традиціях, гостинності, духовності та мудрості. Ця філософія розглядає хутір як символ українського духу і національного самовизначення. Куліш показує, що хутір може бути місцем, де виростають справжні герої, де народ вчиться відданості своїм корінням, де формується національна свідомість та зміцнюється ідея самостійності.

Національна ідея Куліша, як і інших видатних особистостей 19 століття, базувалась на ідеї створення вільної незалежної української держави. Про це він неодноразово згадував у своїх творах і говорив, що тільки через народ можна досягнути цієї цілі. І це стає можливим лише завдяки культурному та духовному процвітанню. Так зокрема у «Книзі о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорізького» він висвітлює ідею незалежності України, її духовного відродження та національного об'єднання українців. І тільки через осягнення багатьох політичних та соціальних компонентів ідея самостійної України могла б стати реальністю. Він неодноразово говорив про те, що чільне місце в національній ідеї відводиться насамперед культурі, а не політиці.

У період перебування території України в складі російської імперії, особливо у другій половині XIX століття, в Україні відбувалася денаціоналізація та русифікація, яка спрямовувалася на зменшення впливу української культури, мови та ідентичності на українське населення та сприяла поширенню російської культури та мови.

Пантелеймон Куліш жив у той період і відчував на собі наслідки русифікаційної політики. Він та інші українські просвітники та літератори були обмежені в своїй діяльності і часто стикалися з репресіями від влади через свої національні погляди та діяльність на користь української мови та культури. Російський уряд активно домагався поширення російської мови у всіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, церкву, адміністративні установи та культурні інституції. Куліш активно протиставлявся русифікації та денаціоналізації, він підтримував українську культуру, літературну мову, традиції та історію.

Його сміливо можна назвати активним учасником української національно-культурної боротьби проти русифікації та денаціоналізації. Він публікував свої твори та писав статті на підтримку української мови та культури, а також створював школи, де навчання велося українською мовою.

Куліш активно просував ідею української національної самостійності та боровся за права українського народу на збереження власної культури та мови.

Особливу увагу в контексті цього питання він приділяв релігії, яка завжди відігравала одну із ключових ролей в житті українського суспільства. Релігійність була тим фундаментом на якому тримався народ України, адже люди вірили в Бога та Його всемогутність. Тому він взявся за переклад Біблії українською мовою. Сам Куліш зазначав, що Окрім Біблії брався він і за переклад творів видатних світових письменників, зокрема, Шекспіра, Байрона та інших.

Творчість Куліша насичена патріотичними мотивами та національною свідомістю. Він висвітлював історичні події та героїчні подвиги українського народу, створюючи образи патріотично налаштованих персонажів. Прояви національних впливів бачимо і в його знаменитому першому історичному романі «Чорна рада». Там від описує Україну як самостійну державу, хоча й висвітлює один з трагічних періодів в історії України – добу Руїни. Свою літературну спадщину, а також інших українських письменників, він закликав зберегти для наступних поколінь.

Куліш активно долучався до громадського життя та брав участь у створенні громадських організацій, які сприяли розвитку освіти та культури серед українців. Його талановитість, працьовитість та наполегливість збагачували український народ духовно. Формування національної ідеї, певним чином, здійснювалось під впливом участі в Кирило-Мефодіївському товаристві, а також з його активними учасниками – Костомаровим, Шевченком та іншими.

Національна ідея Пантелеймона Куліша тісно пов'язана з поняттям «національного відродження». У своїх творах та громадській діяльності він активно виховував національну гордість та впевненість в своїх можливостях. Мова є однією з найважливіших складових культурної спадщини народу. У випадку українців, українська мова виступає не лише як комунікаційний

інструмент, але й як символ національної ідентичності та культурного самовизначення. Саме тому докладав зусиль до розвитку та вдосконалення української літературної мови. Він створив так звану кулішівку – правопис української мови, завдяки якій українське населення могло читати рідною мовою. Також він створив перший український буквар – «Граматку». Цей буквар написаний українською простою мовою, і завдяки цьому, був схвально прийнятий широким колом читачів, адже в той час важко вивчати українську мову було дедалі важче. Його праця сприяла підтримці національної свідомості та розвитку української культури.

Куліш зрозумів цінність збереження української мови як важливого компонента національного самовизначення. Він активно просував використання української мови в літературних творах, газетах, школах та інших сферах суспільного життя.

Куліш займався активною просвітницькою діяльністю, так зокрема віддавав перевагу освіті як основному інструменту для просвітництва та розвитку національної свідомості. Він публікував статті, збірники фольклору, літературні твори, щоб сприяти освітнім і культурним потребам українського народу. Куліш був також дуже зацікавлений українською культурологією, досліджував національні традиції, фольклор, мову і літературу, сприяючи збереженню і поширенню української культурної спадщини. Він бачив культуру як ключовий елемент національної самосвідомості і зміцнення національного духу.

Його історіософське світобачення визначалося переконанням, що історія нації - це не тільки проста послідовність подій, але й процес самоусвідомлення і самоствердження. Куліш наділяв історію глибоким змістом, демонструючи, як минуле впливає на сучасний стан суспільства і культури. Він вірив, що українці є європейською нацією, а також важливою частиною європейської цивілізації. У зв’язку з цим він вбачав потребу насамперед зміцнити

національну свідомість українців для того, щоб вони самі створювали своє майбутнє.

Куліш вбачав в українському дусі непохитність, незламність, міцність, і вважав, що українці ніколи б не прийняли ні польську, ні австрійську, ні російську державність. Він бачив, що українці мають право і самі можуть створити свою державу. Пантелеймон Куліш вбачав українську націю як особливий соціокультурний організм з власними традиціями та цінностями.

Для Куліша часом початку формування самосвідомості українського народу був час Козаччини. Козаки об'єдналися навколо загальних інтересів, встановили свої правила життя та управління, що відзначалося відносною демократією та участю громадян у прийнятті рішень. Формування такого соціального устрою мало великий вплив на національну свідомість українського населення, зміцнювало національні почуття та самосвідомість. Козацтво прагнуло зберегти українську національну ідентичність та культуру, що сприяло формуванню української національної свідомості. У свою чергу, опір козаків проти зовнішніх вторгнень, особливо польської та турецької агресії, підкреслював важливість національної єдності та самостійності, що відігравало значну роль у формуванні національної ідеї та державотворчих процесів.

Вплив Козаччини на формування державотворчих процесів полягав у розвитку української самосвідомості, національного об'єднання та прагнення до незалежності. Відмова визнавати чужу владу та боротьба за власні права стали одними з основних етапів в становленні національної державності України.

Отже, з творчості і громадської діяльності стає очевидним, що Куліш був відданий національній ідейній справі, а його національна свідомість була проникнута глибоким патріотизмом та любов'ю до Батьківщини.

Одним з найважливіших аспектів відносин Куліша з національною ідеєю була його підтримка української мови та культури. Він виступав за їх

поширення та використання як основного засобу вираження національної самосвідомості та національного колориту українського народу.

Крім того, Куліш активно пропагував ідеї самостійності та незалежності України, вірячи у необхідність національно-культурної автономії для збереження культурної спадщини та історичного минулого народу.

У своїх творах, зокрема у романі «Чорна рада», Куліш розкривав героїчні сторінки історії України, привертаючи увагу до національних цінностей та традицій, що сприяло укріпленню національної свідомості.

Загалом, Пантелеймон Куліш залишив глибокий слід у розвитку української національної ідеї. Його творчість та праця були спрямовані на піднесення духовного становища українського народу, збагачення його культурного спадку та зміцнення національної самосвідомості. Внесок Куліша у формування національної ідеї залишається невід'ємною частиною історії та культурного доробку України.

2.4. Духовні ідеали/цінності мислителя

Пантелеймон Куліш залишається однією із ключових постатей, чиї духовні ідеали та моральні цінності не втрачають актуальності і на сьогоднішній день. Особливо в епоху швидкого технологічного розвитку, глобалізації та зміни цінностей в суспільстві, принципи, які він поклав в основу своєї діяльності, залишаються надзвичайно важливими.

Чималий вплив на формування духовних ідеалів письменника мала і родина самого Куліша. Його батько, Олександр Андрійович «був чоловік жорстокий, не спускав нікому за спаш або за яку іншу шкоду. Через те мав у Вороніжі прізвище — Гарячий Куліш. Олександр, отець нашого писателя, зоставшись після батька малолітком, доглядав господарства за приводом матері, з меншим братом Романом, і вславивсь у Вороніжі яко невсипущий трудолюбець»[88] - це і успадкував від нього Пантелеймон Куліш

Цитую за Кравченко О.О.: «П. Куліш писав, що його батько, який знав 4 правила арифметики і всього Державіна напам’ять, серед сусідів був Аристотелем. Жив він не в розкошах, як і всі сусіди, але в його поставі ясно відчувалося таке почуття власної гідності, яке би пасувало якомусь знатному барону».[89]

Катерина Іванівна Гладка, мати Пантелеймона Куліша, була мудрою, доброю та милосердною жінкою, яка понад усе любила співати: «Не було кращого голосу ні в кого, як у Кулішевої матері; ніхто не співав таких давніх пісень, я к вона; Хмельнищина дійшла до неї не перепинена чужоземніми співами. Вона в своєму старосвіцькому роді унаслідувала Іладківщину аж від Берестецьких років. Пісня була в неї не забавкою : вона думала піснями. Сидя за роботою , ніколи вона не вмовкала; тільки, було, зітхне, задумаєцц - і знов співає. А серед беседи в неї було що слово, то й приказка; поміж двома чи трьома періодами речи вона, було, вставляє співний поетичний дріб'язок з

[88] П. Куліш. Жизнь Куліша. С. 96

[89] Кравченко О. О. Формування і розвиток особистості П. Куліша як педагога і громадського діяча// Наука і освіта : наук.-практ. журнал. – 2008. – № 3. – С. 251

народньої антології. Розмова її инколи бувала дуже весела або посмішлива, - гостре мала слово: а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю , про давні- давна - й дитині Пантелеймону любо було її слухати.»[90] Тобто можемо стверджувати, що Куліш мав хороше виховання, яке в подальшому проявилось у його творчості.

В родині Кулішів особливо приділяли увагу і релігійному вихованню, завдяки цьому в письменника були важливі християнські чесноти – чесність, милосердя, любов до Бога, любов до ближнього.

Григорій Грабович, українсько-американський літературознавець відмітив, що «Пантелеймон Куліш є центральною, ключовою постаттю в становленні модерної української літератури і культури і водночас – рушієм і засновником новітньої української інтелектуальної, критичної думки та тих вимірів національної свідомости, які на ній будуються Відчуття його центральности існувало ще на ранньому етапі Кулішевого життя».[91]

Протягом всього життя мислитель звертався до пошуків шляхів гармонії особистості, розвитку її «внутрішнього». Куліша за своїм духовними ідеалами можна вважати людиною-романтиком, яка прагне змін, викликів, життєвих випробувань.

Якщо проаналізувати літературну спадщину митця, то варто відзначити те, що для нього актуальним був україноцентризм, який полягав у формуванні ідей про самостійність та незалежність України, а також збереження її духовних та культурних надбань. Перш за все, Україна асоціювалась із козацтвом та селянством. Саме в цих верствах утверджувалась енергійність народу, його незламність та твердість віри. Українство виступало у Куліша в образі козацько-селянського народу. Цей образ випромінював енергійність народної сили, яка зберегла самобутність та викарбувала свій національний характер у постійній боротьбі.

---

[90] Куліш П. О. Жизнь Куліша С 99

[91] Грабович Г. Ю. Наближаючись до Куліша // Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці. № 49, 2019. – С 4

Як зазначає Чижевський: «І хіба при тому не було у Куліша внутрішньої єдности, провідної ідеї? Ця ідея, розуміється, ідея України. Все у світі розпадалося для Куліша на дві ґрупи в залежності від свого відношення до України: благо і лихо, вороги і друзі, будівники й руїнники, своє й чуже, святе і «негідь» — чи так легко знайти лад в хаосі історичного та соціяльного буття, щоб розташувати його за цими «принципами поділу»? Шукання провідної, основної лінії поділу на те, що за Україну і що проти неї, і було ніби основною темою «хитань» Куліша. Основний принцип було ним ніби знайдено в раніші роки життя. Це був принцип романтичний і християнський заразом, і від цього принципу Куліш не відхилився аж і в найостанні роки життя. Цей основний принцип є принцип подвійности людини, двох природ, двоякого єства душі Ідея «внутрішньої людини» і зовнішнього в людині глибоко вразила Куліша і дала провідну ідею його «еволюція м», «рухам між суперечностями», його романтично-трагічній долі.».[92]

Філософський світогляд Куліша уособлював боротьбу людини та її власних почуттів, тобто він акцентував увагу на боротьбі «внутрішнього» та «зовнішнього».

Досить часто у своїх творах Куліш використовував образ серця та душі. Серце може вказувати на тісний зв'язок Пантелеймона Куліша з духовним життям та душею українського народу, воно може символізувати покликання та відданість ідеї національної свідомості та самостійності. Також використання образу серця для Пантелеймона Куліша може вказувати на глибину людської душі, її складнощі, внутрішні конфлікти та роздуми. Використовуючи цей образ, він прагнув донести до читача внутрішній світ персонажів та їхні думки.

Так, у поемі «Настуся», написаній у 1861 році Куліш пише :

Моє серденятко,
Кохання єдине!

[92] Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Прага, 1931. — С. 119-120

На край світа за тобою

Пташкою полину.[93]

Куліш був одним із перших, хто пропагував європейський шлях розвитку суспільства, який базується на демократії, свободі слова, віросповідання. Подорожі закордон відкрили для нього нове світобачення. Будучи в Італії, Франції, Швеції, Німеччині він ознайомився із надбаннями західноєвропейської цивілізації. В листуванні з Іваном Пулюєм, українським громадським діячем Куліш писав: «Бажав би я своїми ушима чути наукове казання німецьке. У Парижі слухав щодня викладання історії та філософії, заходив іноді і до церковників. Там вищі школи стоять на сторожі про всякого охочого. Приходь, мов у церкву, сідай і слухай ні в кого не питаючись, нічого не платячи».[94]

Для Пантелеймона Куліша український народ розглядався в контексті загальноєвропейського, оскільки він вірив в те, що колись Україна обере проєвропейський напрям. У своїй статті «Простонародность в украинской словесности» Куліш писав: «Европейская цивилизація не представлявсь для насъ чего-то ненавистнаго, какъ для московскихъ славянофиловъ, которые объявили Западъ гнилымъ и изобрѣли какое-то русское воззреніе на науки и искусства. Мы изучаемъ дружески все, что выработано другими обществами и народностями, но благъ для нашего народа ожидаем только отъ своеобразнаго развитія его собственныхъ нравственныхъ силъ и отъ увеличенія средствъ къ жизни на его родной почвѣ. Мы не говоримъ, подобно прежнимъ русскимъ патріотам, что мы „идемъ быстрыми шагами по пути просвѣщенія‖. Ходъ нашъ не можетъ быть очень быстръ, потому что насъ, желающихъ действовать при свѣтѣ науки, очень много, и для насъ – для людей громадскихъ по своему міросозерцанію – не мыслимъ истинный прогрессъ не только для цѣлаго народа, но даже для малочисленнаго общества, пока оно окружено со всѣхъ сторонъ непонимающими его толпами. Медленна должна быть наша работа, но вѣрна».[95]

---

[93] http://ukrbooks.com/ua/Nastusja/

[94] З. Куліш, П. Лист до І. Пулюя [10 березня 1879 року] [Текст] / П. Куліш // Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / ред. Ю. Луцького. — Нью-Йорк-Торонто, 1984. — С. 230

[95] Куліш. П. О. ПРОСТОНАРОДНОСТЬ ВЪ УКРАИНСКОЙ СЛОВЕСНОСТІ С. 73

В часи перебування території України під владою Російської та Австрійської імперії Куліш хотів зберегти ще не втрачені культурні та духовні надбання, які нещадно знищувались російським царизмом. Для нього актуальними були ненасильницькі методи боротьби, а головним духовними ідеалами були ідеали милосердя, розуму, віри, миру та добра.

Пантелеймон Куліш – видатний український письменник, громадський діяч, дослідник культурологічних питань, який жив у складний для України період. Його участь у видавничих та національно-просвітницьких проектах виявилася дуже значущою для розвитку української літератури та культури взагалі. Він віддавав перевагу власному національному спадкові та докладав зусиль для підтримки та зміцнення національної ідеї. "Правда" була одним із провідних літературних, культурних та національно-просвітницьких видань українського Відродження у другій половині XIX століття. Участь Куліша у виданні "Правди" підсилила популяризацію української мови як засобу комунікації та культурної ідентичності.

Куліш розробив культурологічну парадигму, яка покладала акцент на важливість збереження та розвитку національної культури та самосвідомості. Він бачив у цьому шлях до підвищення соціального статусу та незалежності українського народу. "Записки о Южной Руси" - це важлива творча праця Пантелеймона Куліша, яка має велике значення для української культури та літератури. «Записки» стали важливим джерелом для пізніших поколінь письменників та дослідників, сприяючи розвитку української літературної традиції та літературознавства.

Зосередження Куліша на національній ідеї та національній свідомості було невід'ємно пов'язане з його поглибленим інтересом до духовних цінностей та ідеалів. Він вважав, що лише через збереження духовних цінностей та національної самосвідомості народ може розвиватися та рости як спільнота.

Духовні ідеали та цінності, які були характерні для мислення Пантелеймона Куліша, відображали його глибоку віру в силу української

культури та мови. Він вірив у необхідність підтримки та розвитку української національної ідентичності, що стало ключовою доктриною його діяльності. Духовний світ Пантелеймона Куліша відображає його глибоке переконання в важливості освіти, культурної спадщини та моральних цінностей для розвитку українського народу та суспільства вцілому.

Загалом, діяльність Пантелеймона Куліша відіграла важливу роль у формуванні та зміцненні національної ідеї, сприяючи розвитку української культури та літератури. Його культурологічна парадигма, національні ідеали та духовні цінності залишаються актуальними й нині, нагадуючи про важливість збереження та розвитку національної самобутності в умовах глобалізації та змін.

ВИСНОВКИ

Отже, в даній магістерській роботі були проаналізовані та висвітлені важливі аспекти життя та діяльності Пантелеймона Куліша – видатного українського письменника, педагога, видавця та громадського діяча XIX століття. За допомогою аналізу було зроблено наступні висновки:

Пантелеймон Куліш був визначною постаттю в історії України, яка внесла вагомий внесок у розвиток української мови, літератури та освіти. Його педагогічні погляди, видавнича діяльність, просвітницька робота та громадська активність сприяли формуванню національної ідентичності та культурного життя України. Він залишив незабутній слід у культурній спадщині України та поклав основи для подальшого розвитку української освіти та літератури.

Дослідження показало, що Куліш був не лише визнаним літератором, але й відомим педагогом, який мав чітко сформовану систему цінностей та педагогічних поглядів. У своїх педагогічних поглядах, Куліш висвітлював заохочення до комплексного виховання особистості. Він вірив, що освіта повинна сприяти не лише розвитку розуму, але і формуванню моральних цінностей та патріотизму. В цілому, педагогічна аксіосфера Пантелеймона Куліша свідчить про його великий внесок у розвиток української освіти та культури. Його педагогічні погляди і цінності залишили значущий слід у вихованні та освіті українського народу і сприяли формуванню національної ідентичності.

Пантелеймон Куліш відіграв надзвичайно важливу роль у розвитку української мови та літератури. Він був першим, хто ввів українську мову до системи освіти, створивши перший україномовний буквар "Граматка". Цей буквар став важливим кроком у створенні основ для навчання української мови дітей.

Куліш відіграв надзвичайно важливу роль у розвитку української мови та літератури. Він був першим, хто ввів українську мову до системи освіти,

створивши перший україномовний буквар «Граматка». Цей буквар став важливим кроком у створенні основ для навчання української мови дітей.

Мовознавець відомий своєю активною просвітницькою діяльністю, спрямованою на підвищення освітнього рівня населення та патріотичне виховання. Він активно публікував статті, брошури, та книги на тему освіти, виховання та української культури.

Пантелеймон Куліш був активним учасником громадського життя України. Він виступав за права українців, боровся за відновлення ідентичності та культурної спадщини. Його внесок у культурне життя України важливий і незаперечний. Також він вніс важливий внесок у формування національної ідеї українців. Він активно підтримував українську мову, культуру та історію, сприяючи відродженню національної самосвідомості.

У своїх творах та діяльності, Пантелеймон Куліш висловлював духовні ідеали та моральні цінності, такі як гідність, чесність, патріотизм та віра в майбутнє України.

У своїй педагогічній аксіосфері втілив найвищі духовні ідеали та моральні цінності, які відзначались гідністю, патріотизмом та вірою в майбутнє своєї країни. Його педагогічні погляди еволюціонували від акценту на грамотності до глибокого розуміння важливості виховання особистості та її моральних цінностей. Він залишив незабутню літературну та культурну спадщину і його внесок залишається надзвичайно актуальним і сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. . Адаменко О. В. Українська педагогічна думка в другій половині ХХ століття : монографія / О. В. Адаменко. – Луганськ : Альма-матер, 2005, 704 с.
2. .Грінберг Л. Ф. Історіософське світобачення Пантелеймона Куліша (культурологічний аспект): дис... канд. іст. наук : 17.00.01 / Грінберг Лариса Феліксівна. – К., 2001. – 162 с.
3. Антонович М. П. Куліш в оцінці І. Нечуя-Левицького / М. Антонович // Український історик. – 1969. – № 4 (25–27). – С. 38–46
4. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
5. Бернштейн М. Д. Журнал „Основа” і український літературний процес кінця 50–60-х рр. ХІХ ст. / М. Д. Бернштейн. – К., 1959. – 216 с.
6. Бойко М. П. П. Куліш. Осмислення творчого спадку / М. П. Бойко. – Дніпродзержинськ, 1997. – 47 с.
7. Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша): збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 18 жовтня 2019 р., м. Київ/ за заг. ред. Дічек Н.П.— Київ: Педагогічна думка, 2019.— 134 с
8. Веркалець М. М. Освітньо-педагогічна спадщина: (до 170-річчя з дня народження П. Куліша) / М. М. Веркалець // Рад. шк. – 1989. – № 8. – С. 86–88.
9. Владимирова В. М. Пантелеймон Куліш – дослідник української літератури: дис... канд. філол. наук : 10.01.01 / Владимирова Валентина Миколаївна. – Суми, 2002. – 186 с.
10. Вовкун С. В. Внесок П.О. Куліша у діяльність Кирило-Мефодіївського товариства// Культура і сучасність., 2014. - № 1. - С. 167-171
11. Гончарук О. М. Педагогічні погляди Пантелеймона Куліша на формування морально здорової молоді.// Пантелеймон Куліш–громадянин, науковець, перекладач : : Зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. конф. Київ,2019.С.159-160.

12.Гончарук П. С. Суспільно-політичні та історичні погляди П. О. Куліша : до 110 річниці його світлої пам'яті (1819–1897) / П. С. Гончарук. – К. : ДАКККІМ, 2006. – 264 с.
13.Грінберг Л. Ф. Проблема національного у картині світу Пантелеймона Куліша// Мистецтвознавчі записки. 2016. С. 123-130
14.Грінченко Б.Д. П. А. Кулиш. Биографический очерк. Чернігів, 1899. 100 с.
15.Грушевський М. С. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості //Село 1927.С. 9–38.
16.Дзира І. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в романі "Чорна рада// Наукові праці Камянець-Подільського державного університету. Сер. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський. 2004.С. 441–450.
17.Дмитренко В. Рецепція Сходу у творчості Пантелеймона Куліша. Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. 2020. № *14*. С. 191–197.
18.Должикова Т. І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша: дис. …кандидата філолог. наук : 10.00.01 / Должикова Тетяна Іванівна – К., 2003. – 186 с
19.Домбровська Л. Я.. Життєвий і творчий шлях Пантелеймона Куліша (1819—1897) (до 195-річчя з дня народження) // Вісник Книжкової палати. 2014. № 6. С. 38-42
20.Дорош С. Пантелеймон Куліш / С. Дорош // Вільна українська школа. – 1919–1920 шк. р. – № 1/3. – С. 59–61.
21.Дорошенко В. Найновіша література про П. Куліша / В. Дорошенко // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів : [б.в.], 1928. – Т. XLVIII. – С. 307–335.
22.Дорошенко Д. І. Пантелеймон Куліш. Київ-Ляйпціг, 1920,207 с.
23.Євтух М. Б. Освітньо-педагогічна діяльність Пантелеймона Куліша.// Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша):зб. Матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 18жовтня 2019.С. 18-23.
24.Єрмоленко С. Я. Пантелеймон Куліш в історії української літературної мови. //Культура слова.2010. №72. С. 6-15.
25.Єфремов С. О. Історія українського письменства Київ,1995. 686 с.

26.Івашків В. М. Фольклористичні мандрівки Пантелеймона Куліша 1840-х років // Народознавчі зошити. 2011, №2. С. 200-206
27.Івашків В. М. Фольклор у науковому та письменницькому дискурсі Пантелеймона Куліша Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці. 2019. С.8-14
28.Івашків В. М. Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша: польський контекст https://doi.org/10.31743/teka.13367
29.Івашків. Недруковане дослідження Пантелеймона Куліша про поетику української народної пісні //Родина Колессів − спадкоємність науково-мистецьких традицій (з нагоди 140-річчя від дня народження академіка Філарета Колесси): Збірник наукових праць та матеріалів. Львів, 2013. С. 380−392.
30.Кирилюк Є. П. Бібліографія праць П.О. Куліша та писань про нього. 2-ге вид. Київ : Всеукр. акад. наук, 1929. 120 с.
31.Ковпік С. І. Драматургія Пантелеймона Куліша: духовні виміри, проблематика, жанровий діапазон : дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Світлана Іванівна Ковпік ; Херсонський держ. ун-т. - Херсон, 2005. – 184 с
32.Кожухар О. Формування державницького світогляду Пантелеймона Куліша в контексті суспільно-політичного руху XIX ст.// Вісник Академії МВС. 2010, №4, С. 90-94
33.Кравченко О. О. Життя, віддане Просвітництву (Праця і творча діяльність Пантелеймона Куліша) Умань,2012. 340 с.
34.Кравченко О. О. Педагогічна робота Пантелеймона Куліша. Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки 129. 2008.С. 45-51.
35.Кравченко О. О. Погляди П. Куліша на виховання морально гармонійної особистості. // Теоретико методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наукових матеріалів. Київ, 2008. С. 428-435
36.Кравченко О. Пантелеймон Куліш та Микола Костомаров : до історії взаємин Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук.

праць / редкол. : Побірченко Н.С. (гол. ред.) [та ін.] – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 17. – С. 253–260.

37. Кравченко О.О. Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819-1897). дис. … канд. пед. наук. Ін-т педагогіки АПН України. Умань, 2009. 223 с.

38. Кравченко, О. О. *Пантелеймон Куліш у змаганнях за українську мову та її правопис (друга половина XIX ст.).* Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2007. С. 213-216.

39. Красавіна, В.,Зіневич Л. Мовні візії П. Куліша.//Література і культура Полісся. 2020. №14. С. 207-218.

40. Кузьменко Н. М. Просвітницько-педагогічна діяльність П. Куліша в історико-педагогічних студіях сучасних науковців. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогіка 2. 2017. С. 45-48.

41. Кучеренко О. П. О. Куліш - перекладач творів світового письменства // Волинь філологічна: текст і контекст 2008. № 6. С. 498-508.

42. Лановик М.Б., Лановик З. Б. Східні поеми П. Куліша на перехресті азіатського містицизму і європейського романтизму// Слово і Час. №8. 2019. С. 56-75

43. Маковей О. П. Панько Олелькович Куліш: огляд його діяльності. Львів, 1900.169 с.

44. Милько В. І. Пантелеймон Куліш та Михайло Юзефович: міжособистісні відносини в контексті розвитку освіти // Історіографічні дослідження в Україні .2019. № 30. С. 36-58.

45. Міхно О.П. Просвітницьке подвижництво Пантелеймона Куліша. Велет українського слова (до 200-ліття Пантелеймона Куліша):зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 18жовтня 2019.С. 23-26.

46. Огієнко І. І. Історія української літературної мови. Київ: Наша культура і наука.2004, 434 с

47. Побірченко Н. С. Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш: до історії взаємин. Історико-педагогічний альманах . 2005. №1 С. 76-93.

48. Полішученко, І. О. Вагомість доробку Пантелеймона Куліша і Степана Руданського – фольклористів // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : зб. наук. пр. Серія: Філологічні науки. – Миколаїв, 2013. – Вип. 4.11. – С. 204–207
49. Похила, Л. С. Куліш очима М. Драгоманова. //Записки історичного факультету Одеського університету. 1997. С.151-152.
50. Райківський І. Я. Внесок Пантелеймона Куліша у видання львівського журналу "Правда" (1867 – початок 1870-х років) Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2015. С. 69-82
51. Райківський І.Я.Взаємини П.Куліша з галичанами в 1870-х рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. Тернопіль, 2015.№ 1. С. 44–50.
52. Райська. Л.Г Кулішівка в історії становлення української графіки й орфографії // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.2009. № 66.С. 46-49.
53. Теплий І. М. Пантелеймон Куліш в оцінці Івана Франка. Українське літературознавство. 2017. №82. С.98-107
54. Тютюнник О. М. Розуміння особливостей українського виховання у творчій спадщині П. Куліша / О. М. Тютюнник // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. - 2017. - Вип. 148. - С. 169-171..
55. Федорук О.О. Кулішезнавство сьогодні: стан, проблеми і перспектива // Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці. 2019. С.4-8.
56. Чернявський М. Ф., Коцюбинський М. М., Грінченко Б. Д. Дубове листя: альм. на згадку про П. О. Київ: друкарня Петра Барського,1903, 278 с.
57. Шевченко С. М. Педагогічні ідеї Пантелеймона Олександровича Куліша (1819–1897) Наукові перспективи. 2022. №4. С 322-330.
58. Щурат В. Г. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. Львів, 1898. 37 с.

59. Яновська Ж.О. Фольклористична діяльність Пантелеймона Куліша. Острог, 2007. 156 с.